

MTA-SZTE ANTIKVITÁS ÉS RENESZÁNSZ: FORRÁSOK ÉS RECEPCIÓ KUTATÓCSOPORT

ANTIKVITÁS & RENESZÁNSZ III.

MTA-SZTE ANTIKVITÁS ÉS RENESZÁNSZ: FORRÁSOK ÉS RECEPCIÓ KUTATÓCSOPORT

ANTIKVITÁS & RENESZÁNSZ

III.

Főszerkesztő

Vígh Éva

Szerkesztők

Lázár István

Nagyillés János

Gellérfi Gergő

Szerkesztőbizottság

Balázs Mihály • Bencze Ágnes • Darab Ágnes • Kecskeméti Gábor

Armando Nuzzo • Pataki Elvira • Simon Lajos Zoltán

Szörényi László • Takács László • Tüskés Gábor

SZEGED

2019

Antikvitás & Reneszánsz III.
(2019/1)

A kötet elkészülését az MTA Támogatott Kutatócsoportok Irodája
tette lehetővé.

Az MTA-SZTE Antikvitás és Reneszánsz: Források és Recepció
Kutatócsoport (TK2016-126) kiadványa

A kiadásért felel:
Vígh Éva, a kutatócsoport vezetője

Postacím:
SZTE BTK, Olasz Tanszék 6722 Szeged, Petőfi Sándor sgt. 30–34.

E-mail cím:
humanitas.szte@gmail.com

Weboldal:
<http://klasszika.hu/mta-tamogatott-kutato-csoport/>

Borító:
Ocsovai Dorka

Nyomdai kivitelezés:
Színvonal Nyomda
Felelős vezető: Arday Zsolt

ISSN 2560-2659

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK	7
BÁN KATALIN: <i>Insania quae medicis traditur</i> : A testi eredetű pszichés zavarok jelensége Seneca filozófiai és Aretaios orvostudományi szövegének tükrében.....	9
HAJDÚ ATTILA: <i>Techné kai Logos</i> : Kallistratos Narkissos-víziója	23
TAKÁCS LÁSZLÓ: Szent Jeromos és Szent Ágoston vitája a fordításról	51
MOLNÁR ANNAMÁRIA: Szempontok a <i>De mulieribus claris</i> elemzéséhez	63
MÁTÉ ÁGNES: E. S. Piccolomini <i>Historia de duobus amantibus</i> : Nyelvi és kulturális gátak tizenhat korai fordítás tükrében	79
KNAPP ÉVA: Palingenius <i>Zodiacus vitae</i> -je a magyarországi könyvtárakban.....	93
PATAKI ELVIRA: Vergilius Provence-ban: Marcel Pagnol <i>Bucolica</i> - fordítása	111
FORRÁSKÖZLÉSEK ÉS FORDÍTÁSOK	129
GELLÉRFI GERGŐ: Elhagyom a várost! Iuvenalis 3. satírájának fordítása	131
ERTL PÉTER – LENGYEL RÉKA: Petrarca a hét főbűnről: <i>De remediis</i> <i>utriusque fortune</i> , II 104–110.....	145
LÁZÁR ISTVÁN DÁVID: A kolozsvári jezsuita iskola megnyitására kiadott tézisek (1581)	183
SZÖRÉNYI LÁSZLÓ: Johannes Campanus cseh neolatin költő és a magyar történelem	209
NAGYILLÉS JÁNOS: Anna Maria van Schurman: Értekezés arról, hogy illik-e egy keresztény nőhöz a tudományok tanulmányozása?	231
A KÖTET SZERZŐI	247

ERTL PÉTER – LENGYEL RÉKA

Petrarca a hét főbűnről:

De remediis utriusque fortune, II 104–110

Petrarch's De remediis utriusque fortune, a monumental allegorical dialogue between human passions and Reason, was one of the author's most influential Latin works since its publication in the second half of the 1360s until the 18–19th centuries. Its popularity is proved by a very large number of manuscripts, printed editions (from the editio princeps of Strasbourg, 1468), and translations into the vernacular. Nevertheless, a modern critical text of the dialogue has not been produced yet: the bilingual French edition by Christophe Carraud and the Italian one by Ugo Dotti, now commonly used, are based (almost) exclusively on early prints. The aim of this contribution is to offer a new edition of chapters 104–110 of the second book of the dialogue about the seven deadly sins, amending the text provided by Carraud, with the help of a few manuscripts considered authoritative by previous scholarship (Venice, Marc., Lat. Z 475; Paris, BnF, Lat. 6496; Florence, BML, San Marco 340). We are aware, at the same time, of not having established a critical edition. The Latin text is accompanied by its first modern Hungarian translation and by a detailed commentary.¹

Francesco Petrarca egyik legnagyobb hatású latin művének, a *De remediis utriusque fortune* című dialógusnak mindmáig nincs a kéziratos hagyományra támaszkodó, kritikai igényű kiadása. A jelenleg használatos teljes kiadások a korai nyomtatványok szövegét fésülik össze gyakran önkényes módon, így sem a mű filológiai vizsgálatához, sem modern szakmai szempontoknak megfelelő interpretációjához nem nyújtanak

---

¹ A publikáció az MTA-SZTE Antikvitás és Reneszánsz: Források és Recepció Kutatócsoport (TK2016-126) támogatásával jelent meg. A tanulmány konstruktív közös munka eredménye, melynek során kölcsönösen ellenőriztük és megvitattuk egymás megoldási javaslatait. Mindazonáltal, a szövegkiadásért és a kommentárért elsősorban Ertl Péter, a fordításért Lengyel Réka vállalja a felelősséget. Köszönettel tartozunk Konrád Eszternek munkánk során nyújtott segítségéért.

biztos alapot.² Régóta úgy gondoljuk, hogy tartalmi és esztétikai értékei, valamint hatástörténeti jelentősége alapján a *De remediis* megérdemelne egy, a tudományos közösség és a tágabb olvasóközönség igényeit egyaránt kielégítő, teljes, modern magyar fordítást.³ Kutatásaink alapján azonban arra a következtetésre jutottunk, hogy a mű korrekt értelmezéséhez, a források azonosításához és egy részletes kommentár megírásához sok esetben elengedhetetlen a kéziratok legalább részleges vizsgálata, és csak egy javított szövegből érdemes a fordításnak kiindulnia.⁴

Jelen közleményünkhöz egy tematikailag jól elkülönülő szakaszt, a hét főbűnt tárgyaló fejezeteket választottuk ki (II 104–110), hogy bemutassuk, hogyan képzeljük el a fenti igényeknek megfelelő szövegkiadást. A szakasz kiválasztásában annak hatástörténeti jelentősége is szerepet játszott, az 1370–1380-as évek fordulóján ugyanis Benvenuto da Imola több passzust átemelt belőle a dantei *Purgatórium*hoz írt kommentárjába, ami a legkorábbi kéziratokkal együtt a dialógus gyors sikeréről tanúskodik.⁵

A kiadási munka első lépéseként a Christophe Carraud által 2002-ben publikált, kizárólag a korai nyomtatványokra támaszkodó szöveget írtuk át, majd három, a korábbi kutatások során tekintélyesnek bizonyult kódex figyelembevételével korrigáltuk azt. Közülük a leghíresebbet, a velencei Biblioteca Nazionale Marciana Lat. Z 475 (= 1660) jelzetű kéziratát (M) Franceschino da Fossadolce másolta le 1398-ban Petrarca mára elveszett autográf példányáról. Valószínűleg szintén Petrarca saját kezűleg írt kéziratára vezethető vissza a párizsi Bibliothèque nationale de France Lat. 6496 jelzetű, a 14. század utolsó évtizedeire datálható kódexének (P) szövege. A firenzei Biblioteca Medicea Laurenziana San Marco 340-es kéziratába (Sm) ugyancsak a 14. század végén másolták le a *De remediis*t, és az általunk vizsgált szövegrész alapján úgy tűnik, hogy a másoló meglehetősen precíz munkát végzett, olyannyira, hogy egy-két

---

² CARRAUD (2002) és DOTTI (2013). A kéziratok hagyományról MANN (1971), átdolgozott újraközlése: FEO (2003: 389–395), a nyomtatványokról FISKE (1888), reprint kiadása: CARRAUD (2002: II, 95–142). Ld. még FEO (2003: 396–405); PERUCCHI (2014: 85–140) és LENGYEL (2016).

³ A magyarországi recepciótörténet szempontjából örvendetes fejlemény, hogy néhány évvel ezelőtt megjelent Székely László 18. századi fordítása, ld. BÍRÓ–LENGYEL–MÁTÉ (2015).

⁴ A források azonosításának egyes kérdéseiről ld. ERTL (2017a).

⁵ Vö. ERTL (2017b).

esetben e kódex variánsait tartjuk leginkább elfogadhatónak (pl. 107, 2: *mederi me*).⁶

A kéziratok vizsgálata nemcsak kisebb hibák, így a petrarcai írásmódtól eltérő névalakok, vagy helytelenül megválasztott kötőszavak korrigálását tette lehetővé (pl. 104, 7: „*Aristotiles*”, míg Carraud-nál a klasszikus ortográfiának megfelelő „*Aristoteles*” olvasható), de olykor a szöveg értelmezése szempontjából is fontosnak bizonyult. Például a „*mox ut bonum bene velle ceperis*” mondatrészben (108, 4) a Carraud által kihagyott „*bene*” restituálása egyértelművé tette számunkra, hogy Petrarca a helyes, elégséges akarat problémakörét feszegeti. A 110. fejezet 11. paragrafusában pedig a nehezebb értelmezésű „*certe anime sue, si saperent, modus erat humiliari*” szövegváltozat koherensebben kapcsolódik a közvetlenül előtte idézett bibliai passzushoz (Sap 15, 14: „*omnes insipientes et infelices supra modum anime sue superbi sunt*”), mint a francia kiadásban hozott *lectio facilior*: „*Certe anime sue si saperent modulos, essent humiliores*”.

Fontosnak tartjuk ugyanakkor leszögezni, hogy nem állt szándékunkban kritikai igényű szöveget közölni, erre módunk sem volt. Reméljük ugyan, hogy a *constitutio textus* terén előrelépést tettünk, de véglegesnek szánt megoldások csak a rég áhított kritikai kiadástól várhatók. Ugyanezen megfontolásból lemondtunk az egyes kéziratvariánsok feltüntetéséről is, és a latin szöveg alatti jegyzetekben csak a Carraud szövegétől való eltéréseket jeleztük.

A forráshivatkozásokat szintén a latin szöveg alatt, a szakirodalomban bevett latin rövidítésekkel adtuk meg, a bibliai passzusokat mindig a Vulgata tagolása szerint. A magyar fordítók nevét és a felhasznált fordítások bibliográfiai adatait a kommentárban közöltük.

A szövegtagolást igyekeztünk a centenáriumi Petrarca-kiadások gyakorlatához igazítani, egyúttal új, kisebb egységekkel operáló paragrafus-számozást vezetünk be. Az összehasonlítás megkönnyítése érdekében készítettünk egy táblázatot, amelyben feltüntettük a különbségeket a mi kiadásunk, valamint a korábbi modern kiadások paragrafusszámozása között (*Concordantia locorum*).

---

⁶ A kéziratokról ld. PERUCCHI (2014: 90–91; 94–103; 108–136) és ERTL (2017a: 41, 6. jz.).

A latin szöveg magyarra való átültetésénél elsősorban a pontosságra és a közérthetőségre törekedtünk. A munka közben szem előtt tartottuk azt a szempontot, hogy a magyar szöveg a lehető legtöbbet mutassa meg Petrarca írói stílusának sajátosságaiból. Retorikájának egyik fő jellemzője a tömörség, amely elsősorban a Ráció beszélgetőtársai, az itt közölt dialógusokban a Fájdalom megszólalásait jellemzi. Ezeket az egészen rövid, olykor egyszavas mondatokból álló megszólalásokat a szerző leleményesen variálja, a bennük foglalt állításokat egy-egy újabb mozzanattal, aspektussal egészíti ki. E sűrített, többnyire igeneves szerkezetekkel megfogalmazott mondatoknak magyarul csak egy részét lehetett hasonló tömörséggel visszaadni, több esetben hosszabb szerkezetekkel, bővített mondatokban ültettük át őket. A *De remediis* szövegének feltűnő stilisztikai jellegzetessége továbbá, hogy Petrarca gyakran alkalmaz rövid, fogalmi-logikai ellentétekre épülő, frappánsan megfogalmazott szó-, illetve mondatalakzatokat. Például: „*paucorum egentem multa desiderare*” (104, 3: „Kevésre van szükséged, mégis sokra vágysz”), „*hec solis malis pascitur et torquetur bonis*” (105, 13: „ezt [...] csak a rossz dolgok táplálják, míg a jó dolgok kínozzák”), „*ascenditis ad ruinam*” (110, 6: „fellépkedve a mélybe zuhantok”). Más esetekben az érzelmi hatáskeltés eszközeként mellérendelő felsorolásra, fokozásra, túlzásra épít (107, 5; 110, 6).

A szöveget számos intertextuális utalás gazdagítja: Petrarca gyakran építi érvelését antik és keresztény szerzők írásaira, szó szerint idézi vagy parafrázeálja azokat. A Bibliából és ókori görög vagy római auctorok műveiből vett idézetek esetében azok magyar műfordításainak megfelelő részleteit illesztettük a fordítás szövegébe. A szentírási passzusokat a magyar Vulgata-fordítás alapján közöltük, szükség esetén modernizálva a túlzottan régies nyelvi alakokat. Kivételes esetekben Petrarca nem pontosan idézi az átvett szöveget, olykor pedig nem állt rendelkezésére az eredeti változat: Homérosz eposzait például csak latin prózai fordításból ismerhette. Ezekben a helyeken a magyar műfordítások szövegét a *De remediis*ben olvasható változathoz közelítettük, vagy hosszas mérlegelés után lemondtunk a műfordítás felhasználásáról, és a kommentárban részletes magyarázatot adtunk az eltérésre (pl. 105, 14; 109, 7; 110, 5 és 11–12).

A II 104–110. dialógusok magyarra ültetésekor nehézséget jelentett, hogyan magyarítsuk a hét főbűn némelyikének latin elnevezését. Ezeket

több esetben a bibliai szövegektől, illetve a magyar nyelvű teológiai, homiletikai stb. szakmunkáktól eltérő módon ültették át. Az *avaritia* kifejezés esetében a *fősvénység* szónál pontosabbnak gondoljuk a ‘bírvágy’ jelentéshez közelebb álló *kapzsiság* megnevezést, így ezt választottuk. Hasonlóképpen jártunk el a *gula* és a *superbia* esetében: a hagyományosan bevett *torkosság*, illetve *kevélység* helyett a *falánkság*, illetve a *gőg* kifejezéseket a mai nyelvhasználat alapján pontosabb megfeleltetésnek véljük. A 108. dialógus címének (*De torpore animi*) kapcsán szintén többféle megoldás merül fel. Mivel Petrarca nem az *acedia* vagy az *accidia* szavak egyikét használja, hanem a *torpor animi* kifejezést, így e bűn szokásos *restség* elnevezése helyett a *lelki restség* látszik alkalmasabbnak.

A fordításban a görög neveket a klasszikus helyesírás szerinti latin, a kommentárban az akadémiai átírásnak megfelelő görög alakban közöljük.

Concordantia locorum

<i>Carraud</i>	<i>Ertl–Lengyel</i>	<i>Dotti</i>	<i>Ertl–Lengyel</i>
105 2	104 2–3	104 1	104 1–7
	4		
	5–7		
106 8	105 8–9	105 1	105 1–14
	10		
	11		
	12		
	13–14		
107 6	106 6–8	106 1	106 1–11
	9	2	12–18
	10		
	11		
	12		
	13–14		
108 4	107 4–8	107 1	107 1–8
109 6	108 6–10	108 1	108 1–10
110 2	109 2–3	109 1	109 1–9
	4		
	5–9		
111 2	110 2–3	110 1	110 1–8
	4	2	9–12
	5–7		
	8		
	9–12		

FRANCISCI PETRARCE LAUREATI *DE REMEDIIS UTRIVSQUE FORTUNE*

LIBER SECUNDUS

104

De avaritia

[1] *Dolor*. Avaritie stimulis perurgeor.

[2] *Ratio*. Bene ais «stimulis», nam et querendarum opum cupiditates stimuli quidam et quesite opes spine sunt, ita enim illas vocat qui mentiri nescit; preclare vero divitie, que et querende torqueant et quesite. [3] At si corpusculum, si naturam, si vite respicias brevitatem, videbis te frustra, supervacuis curis angi et paucorum egentem multa desiderare, insuper, dum querendis inhias, parta non cernere atque ita, quodammodo, querendo perdere, quo nichil est stultius.

[4] *Dolor*. Multa querendi urgeor appetitu.

[5] *Ratio*. Nec advertis quod inter querendum tempus et vita, cui illa querebantur, elabitur. Sic mira perplexitas incidit: dum vita abundare videmini, divitiis indigetis, dumque indigentia illa preteriit, supervenit altera et divitiis abundantes indigetis vita. [6] Non hoc ignorabat ille sapiens, ubi loquitur de eo parsimonizante qui dicit: «'inveniam requiem michi et nunc manducabo de bonis meis solus', et nescit quod tempus pretereat, et relinquet omnia aliis et morietur»; et idem alibi: «qui acervat iniuste, aliis congregat et in bonis illius alius luxuriabitur». O terribile dictum, sed comune quotidieque se oculis ingerens nec idcirco proficiens in animis avarorum! Idem rursus «avaro» inquit «nichil est scelestius» et «nichil est iniquius quam amare pecunias». [7] Et ut scias quoniam «vero omnia consonant», ut ait Aristotiles, ecce ut ecclesiastico sapienti consonat secularis: «pecunie» inquit Cicero «fugienda cupiditas, nichil est enim tam angusti animi tamque parvi quam amare divitias».

104, 2 *quesite ~ sunt*: cf. Mt 13, 22; Lc 8, 14 *qui ~ nescit*: cf. Tit 1, 2 6 *inveniam ~ morietur*: Sir 11, 19–20 *qui² ~ luxuriabitur*: Sir 14, 4 *avaro ~ pecunias*: Sir 10, 9–10 7 *vero ~ consonant*: Arist. *Eth. Nic.* 1, 8, 1098b, 10 (Grosseteste) *pecunie ~ divitias*: Cic. *Off.* 1, 20, 68

FRANCESCO PETRARCA: A JÓ ÉS A BALSZERENCSE ORVOSSÁGAI

II. KÖNYV

104

A kapzsiság

[1] *Fájdalom*. A kapzsiság hevesen ösztökél.

[2] *Ráció*. Jól mondom: „ösztökél”, mert a javak megszerzésére irányuló vágy valóban olyan, mint az ösztöke, a megszerzett javak pedig tövisek; így nevezi őket ugyanis az, aki nem tud hazudni. Az igazán hatalmas gazdagság a megszerzése előtt és a megszerzése után egyaránt kínoz. [3] De ha szemügyre veszed törekeny testedet, tulajdonságaidat, életed rövidségét, be fogod látni, hogy hiábavalóan, felesleges aggodalmakkal gyötröd magad. Kevésre van szükséged, mégis sokra vágysz, s emellett, míg azon fáradozol, hogy gyűjtögess, nem veszed észre, mi mindened van. Így a gyűjtögetés közben elveszted, ami már a tiéd, s ennél nincs ostobább dolog.

[4] *Fájdalom*. Hajt a gyötrő vágy, hogy még többet szerezzek.

[5] *Ráció*. Nem eszmélsz rá, hogy miközben gyűjtögetsz, elszáll az idő és az élet, amire javaidat felhasználhatnád. Így elképesztő módon összezavarodnak a dolgok: előbb úgy tűnik, bőven van még hátra életelektől, s a javaknak vagytok szűkében, majd amikor ez utóbbiban már nem szűkölködtök, amaz kerül előtérbe, míg végül dúskáltok a javakban, de elfogy az életelek. [6] Jól tudta ezt a bölcs, amikor arról a takarékos emberről beszélt, aki ezt mondta: „»Nyugalmat találok magamnak, és mostantól magam fogyasztom javaimat«, s nem tudja, hogy az idő múlik, és másoknak hagy mindent, és meghal.” S ugyanő másutt: „Aki igaztalan vagyont gyűjt, másnak gyűjti azt; vagyonában idegen dúskál majd.” Ó, mily borzasztó igazság, de közös tapasztalat, mely minden nap szemünk előtt van, s mégsem képes hatni a kapzsi emberek lelkére! Ugyanő mondja azt is, hogy „semmi sem gonoszabb a fukarnál” és „nincs igaztalanabb a pénz szereteténél”. [7] Tudnod kell azt is, mivel „az igazsággal minden összhangban van”, ahogyan Aristoteles mondja, hogy a bibliai bölcs szavai összhangban vannak a világi filozófus intelmével: „Ne sóvárogjunk a gazdagságra – mondja Cicero –, mert semmi sem jellemzi annyira az alantas és kisszerű lelket, mint a vagyonimádat”.

De invidia active

[1] *Dolor*. Invideo.

[2] *Ratio*. Superior affectus ut bene tibi esset optabat, hic ut male sit aliis; tanto hic illo et avaritia peior livor. Bene ergo sapiens idem, de quo modo dicebam, «nequam» inquit «est oculis lividi», «insatiabilis oculus cupidi».

[3] *Dolor*. Invidia torqueor.

[4] *Ratio*.

Invidia Siculi non invenere tyranni
maius tormentum,

Flaccus ait, idque ad vestros tyrannos pestilenti austro impellente translatum est.

[5] *Dolor*. Invidia crucior.

[6] *Ratio*. Simul et peccas et plecteris expedita iustitia.

[7] *Dolor*. Vicini felicitas michi parit invidiam.

[8] *Ratio*. Credo, hercle, nemo vestrum regi Parthorum aut Persarum invidet, ne illi quidem vobis. Fuit quando vicissim invidebatis, quia vicinitatem faciebat imperii magnitudo. [9] Sed an non satis est vestris propriis malis angi, que tam multa sunt, nisi et aliena bona vos crucient, undique miseri et insani?

[10] *Dolor*. Vicinis invideo.

[11] *Ratio*. Tritus mos: invidia lippa est, longinqua non videt. Vicinitas atque prosperitas invidie sunt parentes.

[12] *Dolor*. Invideo alienis bonis.

[13] *Ratio*. Si es invidus, et pusillanimis sis oportet; omnibus ex vitiis nullum pigrius invidia, altos in animos non ascendit, nullum quoque miserius: itaque reliqua omnia bonum aliquod, licet falsum, presupponunt, hec solis malis pascitur et torquetur bonis, et quod aliis optat iam sibi habet malum. [14] Alexandri ergo macedonis dictum placet: «invidos homines nil esse aliud quam tormenta seu tortores suos proprios»; levis adolescentis verbum grave.

105, 2 *nequam* ~ *cupidi*: Sir 14, 8–9
14 *invidos* ~ *tormenta*: cf. Curt. 8, 12, 18

4 *invidia* ~ *tormentum*: Hor. *Epist.* 1, 2, 58–59

105: 106 Carraud
8 *ne: nec* Carraud

2 *modo*: om. Carraud

7 *vicini felicitas: felicitas vicini* Carraud

105

A mardosó irigység

[1] *Fájdalom*. Irigykedem.

[2] *Ráció*. A fentebb bemutatott vágy azt célozta, hogy neked jó, ez azonban azt, hogy másoknak rossz legyen. Ahogy ez a cél rosszabb amannál, úgy az irigység is rosszabb a kapzsiságnál. Jól mondja az imént említett bölcs: „gonosz az, akinek irigy a szeme”, „a kapzsi szeme nem tud betelni”.

[3] *Fájdalom*. Mardos az irigység.

[4] *Ráció*.

Fáj az irigység, fáj, a sicut zsarnok sem eszelt ki
kínzóbb gyötrelmet,

mondja Flaccus. A ragályt terjesztő déli szél fújta ide, így fertőzte meg a ti zsarnokaitokat.

[5] *Fájdalom*. Gyötör az irigység.

[6] *Ráció*. Egyidejűleg vétkezel, és nyered el méltó büntetésedet.

[7] *Fájdalom*. A hozzám közel állók szerencséje láttán irigységet érzek.

[8] *Ráció*. Herculesre, úgy hiszem, senki nem irigyli közületek a parthusok vagy a perzsák királyait, de azok sem irigyelnek titeket. Volt idő, amikor kölcsönösen irigyeltétek egymást, mert kiterjedt birodalmaitok egymást érték. [9] De hát nem elég nektek, hogy a saját bajaitok aggasszanak, melyekből oly sok van? Miért kell, hogy a mások jó dolga is kínozzon, s így minden oldalról nyomorultak és bolondok legyetek?

[10] *Fájdalom*. Irigylem a közeli ismerőseimet.

[11] *Ráció*. Közismert mondás, hogy az irigységnek csipás a szeme, nem lát messzire. A közelség és a bőség szüli az irigységet.

[12] *Fájdalom*. Irigylem mások javait.

[13] *Ráció*. Ha irigy vagy, csakis alantas ember lehetsz. A bűnös hajlamok sorában ugyanis nincs lustább az irigységnél, hiszen az nem emelkedik a nagy jellemek magasába. De nincs ennél szánalmasabb sem: más bűnös hajlamok céloznak valami jóra, még ha az hamis is, ezt azonban csak a rossz dolgok táplálják, míg a jó dolgok kínozzák, s amit másoknak kíván, az neki máris rossz. [14] Ezt tetszetősen fogalmazta meg a makedón Alexander: „az irigy ember önnön kínozóeszközeként vagy kínozó mestereként magát gyötri a legjobban”. Komoly megállapítás egy gyenge jellemű ifjútól.

106

De ira

[1] *Dolor*. Sed irascor.

[2] *Ratio*. Ego adversis opem polliceor, non vitiis, non fortuita enim illa sed voluntaria sunt et in vestra potestate. Quis te igitur cogit irasci?

[3] *Dolor*. Irascor offensus.

[4] *Ratio*. Is fortasse qui offendisse te arguitur, se offensum abs te queritur: non tantum est offensarum, quantum insolentiae.

[5] *Dolor*. Ira estuo.

[6] *Ratio*. Furis ergo.

Ira furor brevis est,

inquit Flaccus, fit autem a plerisque mala consuetudine et impatientia longus furor. [7] Ennius autem iram initium dixit insanie, cum plerisque nimis illam sequentibus finis et insanie sit et vite. [8] Siquidem hec etiam pestis, ut superior, etsi sepe alios, semper tamen ante alios possessorem suum torquet et cruciat, ut mirer unde quibusdam videri potuerit huic nescio quid melle dulcius inesse; habet fortasse ultio dulce aliquid, efferum, inhumanum, ira nichil nisi amarum habet.

[9] *Dolor*. Irascor ob iniurias.

[10] *Ratio*. Vix iracundus unquam adeo quisquam fuit ut nulla re lacescitur irascere, nisi forte Caelius senator, iracundissimus ille mortalium, qui clienti suo in omnibus sibi consentienti atque omnia confitenti irascens exclamavit: «dic aliquid contra ut simus duo»; durum caput: qualiter tulisset iniurias qui obsequium non ferebat?

[11] *Dolor*. Irascor quia offendor.

106, 6 *ira* ~ *est*: Hor. *Epist.* 1, 2, 62   7 *Ennius* ~ *insanie*¹: Cic. *Tusc.* 4, 23, 52   8 *melle* ~ *inesse*: cf. Hom. *Il.* 18, 109–110 (Leontius Pilatus); Arist. *Rhet.* 1, 11, 1370b, 11–13; 2, 2, 1378b, 6–7 (Moerbeke)   10 *Caelius* ~ *duo*: cf. Sen. *De ira*, 3, 8, 6

106

A harag

[1] *Fájdalom*. Ámde haragszom.

[2] *Ráció*. Én a sorscsapások ellen nyújtok segítséget, nem pedig a bűnös hajlamok ellen, hiszen azok nem véletlenül, hanem saját akaratokból kerítenek hatalmukba, s tudnotok kell uralkodni rajtuk. Mondd, ki kényszerít arra, hogy haragudj?

[3] *Fájdalom*. Megbántottak, ezért haragszom.

[4] *Ráció*. Meglehet, hogy az, akiről azt állítod, megbántott, arról panaszkodik, hogy te bántottad meg őt. Nem esik annyi sérelem, mint amilyen gyakori a túlzott önérzet.

[5] *Fájdalom*. Égek a haragtól.

[6] *Ráció*. Tehát nem vagy eszednél.

Oly rövid őrjöngés a harag,

mondja Flaccus, sokan azonban rosszul kezelik a haragot, nem tudnak megnyugodni, ezért hosszú időre megy el az eszük. [7] Ennius szerint a harag az örülség kezdete, és azok közül, akik túlzottan belehajszolják magukat, sokaknak egyszerre ér véget az örülete és az élete. [8] Ez a kórság ugyanis, a fentihez hasonlóan, noha gyakran másokat is, de a benne szenvedőt mindig és mindenki másnál jobban kínozza és gyötri. Ezért csodálkozom azon, hogy voltak, akik úgy vélték, van valami méznél is édesebb dolog a haragban. Talán a bosszú lehet némileg édes, de az is kegyetlen és embertelen; a harag azonban színtiszta keserűség.

[9] *Fájdalom*. Sérelmek miatt haragszom.

[10] *Ráció*. Aligha akadt valaha is olyan ember, aki úgy haragudott volna, hogy semmivel nem bosszantották fel. Hacsak nem az a Caelius senator, a legharagvóbb természetű az összes ember között, aki egyik cliensére – amikor az mindenben egyetértett vele, s mindent ráhagyott – dühösen így rivallt rá: „Mondj valamit ellene, hogy vitatkozhassunk!” Konok ember, vajon hogyan viselhette a sértéseket, ha az engedelmeséget sem tűrte?

[11] *Fájdalom*. Haragszom, mert megbántottak.

[12] *Ratio*. Hac in parte vulgo plurimum erratur: queruntur cause, finguntur offense, inque his ipsis que vere sunt cause, ire modus exceditur; in omnibus peccatis velum aliquod excusationis obtenditur et est excusatio ipsa peccatum. [13] Tu quia non tibi ut Deo parentatur irasceris, et tamen Deus ipse quotidie verbis ac rebus offenditur nec semper irascitur. Vos omne verbum casu elapsum ad iniuriam capitalem trahitis, impatiens genus.

[14] *Dolor*. Irascor sic meritis.

[15] *Ratio*. Si de te quidem, male, si de republica, modo non ira sed iustitia illa sit, optime. [16] Et ad summam mordicus, ut dici solet, ciceronianum illud est tenendum «ira procul» ut «absit, cum qua nichil recte fieri, nichil considerare potest». [17] Iure ergo laudatur Archite Tarentini dictum et Platonis amici sui factum, quorum primus dum se studiis dedito possessiones suas culpa villici destructas aspiceret, in eum versus «sumerem» inquit «ex te debitas penas, nisi tibi iratus essem», alter iratus servo non impunem dimisit, ut Architas, sed amico commisit ut supplicium exigeret, veritus ne se ire impetus quo non deceret impelleret. [18] Hec horumque similia frenare iram debent, ne sequaces suos, ut solita est, in infamiam clademque precipitet.

107

De gula

[1] *Dolor*. Gula vellicor.

[2] *Ratio*. Dixi iam his mederi me que invitis accidunt; nam quis sponte egrotantibus medeatur?

[3] *Dolor*. Gula sollicitor.

106, 16 *ira ~ potest*: Cic. *Off.* 1, 38, 136
alter ~ impelleret: cf. Val. Max. 4, 1, ext. 2

17 *sumerem ~ essem*: cf. Val. Max. 4, 1, ext. 1

106, 13 *parentatur: paretur* Carraud
mederi me: medemur Carraud

16 *est*: om. Carraud

107: 108 Carraud 2

[12] *Ráció*. Ebben a dologban hibáznak leginkább az emberek: ürügyeket keresnek, sérelmeket találnak ki, s amikor valóban van okuk rá, haragjuk átlépi a kellő mértéket; minden bűnt valamilyen mentség fátylával takarnak el, s már maga a mentegetőzés is bűn. [13] Te haragszol, mert nem hódolnak előtted úgy, mint Isten előtt, míg Istent magát mindennap megsértitek szavaitokkal és tetteitekkel, ő mégsem haragszik meg minden esetben. A ti ingerlékeny fajtátok viszont minden véletlenül elejtett szót főbenjáró véteknek tart.

[14] *Fájdalom*. Azokra haragszom, akik okot adnak rá.

[15] *Ráció*. Ha a saját ügyedről van szó, rosszul teszed, ha az állam ügyéről, s nem a harag, hanem az igazság vezérel, akkor jogosan. [16] Röviden, mint mondani szokás, foggal-körömmel kell ragaszkodni ahhoz, amire Cicero int: „a haragra nincs szükség, mivel nem vezethet sem jóra, sem megfontoltságra”. [17] Joggal dicsérik a tarentumi Archytas bölcs mondását és barátja, Plato tettét. Az előbbi ugyanis, miután egy ideig csak tanulmányaival foglalatoskodott, majd rájött, hogy majorosa hibájából birtokai kárt szenvedtek, ezt mondta neki: „elnyernéd méltó büntetésedet, ha nem haragudnék rád”. Plato pedig, amikor haragra lobbant szolgájával szemben, nem bocsátotta el ugyan büntetlenül, mint Archytas, inkább egy barátjára bízta, hogy szabjon ki rá büntetést, tartott ugyanis attól, hogy mérgében valami méltánytalan dologra ragadtatná magát. [18] Ilyen és ehhez hasonló módon kell megálljt parancsolni a haragnak, nehogy szokása szerint gyalázatot és veszedelmet hozzon azokra, akiket hatalmába kerít.

107

A falánkság

[1] *Fájdalom*. Gyötör a falánkság.

[2] *Ráció*. Már mondtam, hogy azokon a bajokon segítetek, amelyek önhibádon kívül esnek meg veled. Ki akarná azokat gyógyítani, akik szántsándékkal betegek?

[3] *Fájdalom*. Nem hagy nyugtot a falánkság.

[4] *Ratio*. Proprie id quidem: nulla res tam vilis, tam sollicitos vos habet. [5] Stupor et pudor est cogitare quo se humanum inclinatum ingenium ad maiora creatum, ni respueret. Terrarum tractus celique et maris abdita penetratis, meditati estis retia et hamos et viscum et laqueos, et rapaces volucres imperio parere et predari vobis docuistis, ad nil aliud nisi ut gule satisfiat, quam non modo explendo sed onerando fatigatis, et angustum ventrem varia arte laxatis ac premitis obsequendo, cui aliquanto utilior fames esset, utilissima vero sobrietas, et fedo illi ac misero sacculo simulque et silvis et nubibus et fluctibus pacem linquens. [6] Ita tamen eunt res: hic est mos nobilium ante alios, he sunt artes que liberales fuerant mechanice evasere, ipsique qui bellorum duces ac philosophi et rectores urbium ac patres patrie esse solent, venatores atque aucupes facti sunt; utque intelligas nullam esse reliquam spem salutis, nobilitati tribuitur quod est gule aut proculdubio vanitatis. [7] Hoc malum nullo melius modo quam generosa quadam indignatione et rei ipsius extimatione contunditur, vel sensim, ut Ciceroni placuit, vel repente, ut Aristoteli visum est. [8] Multum confert cogitatio exitus, quod cum omnibus vitiis sit comune, tum huic proprium atque luxurie.

108

De torpore animi

[1] *Dolor*. Torpeo in agendis.

[2] *Ratio*. Quis miretur si post gule studium pregravatumque corpusculum animi torpor obrepat?

[3] *Dolor*. Animi aggravor torpore.

[4] *Ratio*. Torpor hic ex imperfecta voluntate oritur; mox ut bonum bene velle ceperis, ardor erit atque impetus, qui cum ad multa sit pessimus, est optimus ad virtutem.

[5] *Dolor*. Torpeo et ad bona opera lentus assurgo.

107, 7 *sensim* ~ *est*: fort. Cic. *Off.* 1, 33, 120; Aristotelis locus non inventus, cf. RAWSKI (1991: IV, 426, n. 5); CARRAUD (2002: II, 615, ad loc.)

[4] *Ráció*. Való igaz: egyetlen más ily alantas dolog sem gyötör benneteket ennyire. [5] Szégyen, gyalázat belegondolni, mennyire lealacsonyítja a magaszosabb dolgokra teremtett emberi lelket, ha az meg nem veti. Átkutatjátok a föld minden pontját, az ég és a tenger összes rejtett zugát; hálókat, horgokat, lépeket, csapdákat ötlöttetek ki; engedelmességre kényszerítettétek a ragadozó madarakat, és betanítottátok őket, hogy nektek vadásszanak; s mindez nem szolgál mást, mint hogy kielégítsétek falánkságotokat. Nemcsak megtöltitek, meg is terhelitek a gyomrokat, s ha túl szűk, különféle praktikákkal tágítjátok, kínozzátok. Ennél jóval egészségesebb lenne a koplalás, s még egészségesebb a józanság. Így nemcsak e rút és szánalmas kis tömlőnek, hanem egyúttal az erdőknek, a felhőknek és a folyóknak is nyugtot hagynátok. [6] De így mennek a dolgok, s elsősorban a nemesek életmódja ilyen; így silányulnak a szellemi művészetek mechanikai művészetekké, a hadvezérekből, filozófusokból, városok kormányzóiból, a haza atyjaiból vadászok és madarászok lesznek. Lássuk be, nincs remény arra, hogy jobbra forduljanak a dolgok: most már az számít nemeshez illőnek, amit a falánkság, vagy amit kétségkívül a hiúság diktál. [7] Ezt a rossz szokást leginkább egyfajta felsőbbrendű megvetéssel s magának a dolognak a helyes értékelésével lehet visszaszorítani, vagy lassanként, ahogyan Cicero gondolta, vagy egyik pillanatról a másikra, ahogy Aristoteles tartotta helyesnek. [8] Sokat segít, ha az ember a halálról elmélkedik; ez minden bűnös hajlammal kapcsolatban igaz, de kiváltképp a falánkság és a bujaság esetében.

108

A lelki restség

[1] *Fájdalom*. Rest vagyok a cselekvésre.

[2] *Ráció*. Ki csodálkozna rajta, hogy miután megtöltötted gyomrodat, és hitvány tested elnehezült, lelkedre is restség telepszik?

[3] *Fájdalom*. Lelkem restsége megterhel.

[4] *Ráció*. E restség eredője a nem elegendő eltökéltség. Ha majd igazán elszánod magad a jóra, tűzbe jössz és felindulsz. Ez ugyan többnyire igen rossz dolog, de az erényre való törekvés esetében a legjobb.

[5] *Fájdalom*. Rest vagyok, és nehezen veszem rá magam arra, hogy valami jót tegyek.

[6] *Ratio*. Est torpor quidam animis insitus nec minus ardor quidam generosa pars anime, sed et hic ardor accenditur et ille torpor excutitur fuga temporis intellecta, que tanta est ut vix metiri eam quamvis celer animus possit, et specie virtutis adamata, que talis est ut si corporeis oculis cerni posset, quod vult Plato, mirum sui amorem paritura esset. [7] Hinc te amor igitur, illinc metus excitet, utraque res insomnis, neque qui amat enim neque qui metuit torpere solet; et tamen hoc ipsum, ne torpor soporque vos noxius premat, ad divinas laudes surgentes nocte precamini. [8] Non est somno locus aut inertie ubi vos hinc mors territat, hinc honestas allicit; quis enim inter magna pericula magna que premia consopitur? Ubi ad ista respexeris, redibit vigor ad animum, fugiet somnus ab oculis cogitantis quantum nunc etiam superet imperfecti, quantum transierit otiosi. [9] Quod quia non fit, longas etates inutiles effluxisse conspicimus et senes attonitos ac stupentes dicere: 'quid hic in tot annis egimus? Comedimus, bibimus, dormivimus, sero tandem experrecti sumus'. [10] Cuius mali precipua causa est torpor iste quem quereris: abigendus in tempore stimulis industrie, freno providentie, ne cuntando ad inglorium finem cum multitudine rapiaris.

109

De luxuria

[1] *Dolor*. Estu quatuor libidinum.

[2] *Ratio*. Atqui libidinem torpor gignit, gula autem illam parit; quid miri igitur filiam post parentes sequi? [3] Gulam certe et luxuriam comunes vobis esse cum beluis maximeque bestialem vitam vestram facere sapientibus visum est; itaque cum sint alia graviora mala, nullum vilium.

[4] *Dolor*. Libidine rapior.

108, 6 *si ~ esset*: cf. Cic. *Off.* 1, 5, 15; Cic. *Fin.* 2, 16, 52   109, 3 *gulam ~ vilium*: cf. Gell. 19, 2, 4–8; Macr. *Sat.* 2, 8, 11–16; Arist. *Eth. Nic.* 3, 13, 1118a, 24–1118b, 4; Thomas Aquinas, *De malo*, q. 15, a. 2

[6] *Ráció*. A lélekben ott lakozik valamiféle restség, de ugyanígy nagy részét egyfajta tűz foglalja el. E tűz rögtön fellobban, a restség elillan, ha az ember rádöbben az idő gyors múlására (ez valóban oly gyors, hogy a legfürgébb elme is alig képes felmérni), s ha megszereti az erény szépségét, mely oly nagy, hogy ha láthatóvá válna a testi szem számára, hihetetlen szeretetet ébresztene maga iránt, ahogyan Plato mondja. [7] Egyfelől tehát a szeretet, másfelől a félelem ráz fel téged, egyik sem pihen meg soha; se aki szeret, se aki fél, nem lehet rest. Így tehát, hogy se a kártékony fáradtság, se az álom ne nyomjon el benneteket, keljetek fel éjjel, s imádkozva dicsérjétek Istent. [8] Nincs helye sem az álomnak, sem a lankadtságnak, amikor egyfelől a halál rémít, másfelől a tisztesség elnyerése csábít. Ki lenne képes elaludni ily nagy veszedelmek s ily nagy jutalmak közepette? Amikor ezekre tekintesz, visszatér lelkedbe az erő, elszáll szemedről az álom, mert rájössz, mennyi híja van még a tökéletességnek, s mennyi idő múlt el tétlenül. [9] Ha ez nem történik meg, egyszer csak azt vesszük észre, hogy hosszú évek teltek el haszontalanul, s döbbszent, csodálkozva kérdezzük öregkorunkban: „Mit csináltunk ez alatt a sok idő alatt? Ettünk, ittunk, aludtunk, s túl későn ébredtünk fel!” [10] Ennek pedig legfőbb oka épp a restség, amelyről panaszkodsz. Igyekezz tehát, hogy szorgalmaddal idejében úrrá légy rajta, előrelátóan zabolázd meg, nehogy oda vezessen a halogatás, hogy oly sokakhoz hasonlóan a te életed is emiatt érjen majd dicstelen véget.

109

A bujaság

[1] *Fájdalom*. A bujaság heve kínoz.

[2] *Ráció*. Mivel a bujaságot a restség nemzi és a falánkság szüli, csoda-e, hogy a gyermek követi szüleit? [3] A falánkság és a bujaság valóban közös bennetek az állatokkal, s a bölcsek úgy vélik, ezek a legfőbb okai annak, ha éleletek nem különböznek az állatokétól. Így, noha vannak ennél rosszabb tulajdonságok, ezek a legalantasabbak.

[4] *Fájdalom*. A bujaság magával ragad.

[5] *Ratio*. Quonam vero, nisi ad mortem anime et corporis et infamem notam seramque penitentiam et fortassis inutilem? I nunc igitur et raptantem sequere, que te tales raptet ad exitus. [6] Cogita autem innumerabilium casus miserabiles ac famosos, non modo singularium hominum sed urbium ac regnorum, qui tibi partim visu, partim auditu, et maxime lectione debent esse notissimi: raptanti nequaquam, ut arbitror, manum dabis. [7] Audi enim quid hinc doctissimi viri senserint ac scripserint: «voluptates» ait Cicero, «blandissime domine, maiores partes animi a virtute detorquent»; «in hoc» inquit Seneca «nos complectuntur ut strangulent». [8] Non aliter ergo quam latrunculi viatoribus insidiantes eosque seducentes ac perimentes declinande sunt, in quod valde proderit si illud preclarissime apud Livium a Scipione Africano dictum Massinisse dictum sibi quisquis hac peste laborabit accipiat: «vince» inquit «animum; cave deformes multa bona uno vitio et tot meritorum gratiam maiore culpa quam causa culpe est corrumpas». [9] Idque facilius fiet si quis acriter rei vilitatem, obscenitatem, brevitatem, finem cogitet ac longum dedecus horeque fugacis forsitan aut momenti unius illecebras multorum annorum penitentia vel eterno fortasse supplicio puniendas.

110

De superbia

[1] *Dolor*. Superbia extollor.

[2] *Ratio*. Quid superbis autem, terra et cinis? Tu ne tantorum malorum fasce obrutus atque oppressus extolleris? Qui si te omnibus malis explicitus, virtutum omnium alis evectus attolleres, hoc uno bona omnia corrupisses. [3] Nichil est enim odiosius Deo quam superbia: per hanc ille pulcerrimus creatus raptim corrui, per quam tu peccator vis ascendere; si sic illi ob id unum accidit, quid per hoc aliis culpis adiutum tibi eventurum arbitraris? Malum sarcinis tuis cumulum superimposuisti.

[4] *Dolor*. Superbia evehor.

109, 7 *voluptates* ~ *detorquent*: Cic. *Off.* 2, 10, 37 in ~ *strangulent*: Sen. *ad Lucil.* 51, 13
8 *vince* ~ *corrumpas*: Liv. 30, 14, 11 110, 2 *quid* ~ *cinis*: cf. Sir 10, 9

109, 6 *ac*²: et Carraud 8 *dictum*¹: om. Carraud 110: 111 Carraud 3 *adiutum*:
adiectum Carraud

[5] *Ráció*. Vajon hová ragad magával, ha nem oda, ahol meghal a lelked és a tested, gyalázat hullik a fejedre, ahol túl későn s talán már hiábavalóan bánod meg bűnödöt? Menj hát, kövesd azt, ami elragad, és ami efféle sorsra juttat! [6] De jusson eszedbe az a számtalan siralmas és híres bukás, mely nemcsak egyes embereknek, hanem városoknak és birodalmaknak is osztályrészül jutott, s amelyek egy részét saját szemeddel láttad, másokról hallomásból, a legtöbbről pedig olvasmányaidból értesülhettél: úgy vélem, semmiképpen sem fogod megadni magad a téged elragadni készülő vágyak. [7] Hallgasd meg, mit gondoltak és írtak erről a legbölcsebb férfiak: „a gyönyörök – mondja Cicero, – ezek a behízelt zsarnokasszonyok, eltérítik az erény útjáról az emberi lélek nagyobb részét”; „azért ölelnek át – mondja Seneca –, hogy megfojtsanak”. [8] A gyönyöröket tehát épp úgy el kell kerülni, ahogy az utazóknak csapdát állító, azokat magukkal csaló, majd elpusztító útonállókat. Ebben sokat segít, ha azt az intelmet, amit Liviusnál Scipio Africanus Masinissának mond, mindenki megszívleli, akit ez a kór megkönyékez: „Győzd le ezt a szenvedélyt! Ne tedd tönkre annyi kiváló tettetted egyetlen ballépéssel, s ne játszd el az annyi szolgálattal kiérdemelt jóindulatot egyetlen vétékkel, amely nagyobb annál, mint amennyit az oka megér.” [9] Ezt könnyebben megteszi, aki belegondol, mily alantas és ocsmány ez a dolog, mily rövid ideig tart, s mily hosszú időre szóló gyalázat a vége, hiszen egy röpke óra vagy tán egyetlen pillanat gyönyöreirel sok évig tartó bűnhődéssel vagy akár örökre szóló szenvedéssel kell fizetni.

110

A gőg

[1] *Fájdalom*. Magasba emel a gőg.

[2] *Ráció*. Mit kevélykedsz, por és hamu? Épp te emelkednél fel, akit le-
húz a hibák sokaságának súlya? Ha pedig összes hibádtól megszabadulnál is, és az összesfajta erény szárnyai segítségével felemelkednél, ezzel az egygyel minden jót tönkretennél. [3] Isten előtt ugyanis nincs gyűlöletesebb a gőgnél. Maga a legszebb teremtmény is emiatt bukott el oly hirtelen, melynek révén te bűnös létedre fel akarsz emelkedni; ha vele a miatt az egy dolog miatt ez történt, mit gondolsz, mi fog történni veled, akinek a gőgje mellé más bűnök is társulnak? Terheidet egy további, rút csomaggal tetézted.

[4] *Fájdalom*. A gőg felemel.

[5] *Ratio*. Cur, queso? An non te mortalem, an non assidue fatiscentem, an non peccatorem, an non mille casibus expositum, an non morti obnoxium incerte, an non denique te miserum meministi? Et non famosissimum illud homericum audivisti: «nil miserius terra nutrit homine»? [6] Scire velim quid te horum potissime ad superbiam cohortatur: an fragilitas membrorum exercitusque morborum, an vite brevitatis, an cecitas animi inter spes vanissimas metusque perpetuos fluctuantis, an preteritorum oblivio, an ignorantia futurorum ac presentium, an hostium insidie, an mortes amicorum, an adversitas perseverans, an fugitiva prosperitas? He non alie vobis sunt ad superbiam scale, his ascenditis ad ruinam. [7] Atqui cetera hominum piacula, etsi iniustam, aliquam tamen excusationem, superbia et invidia nullam habent.

[8] *Dolor*. Doleo me superbum.

[9] *Ratio*. De peccato dolere primus ad salutem gradus est, et sicut superbia est extolli, sic humilitas est dolere seque submittere, quod quidem facile factu erit mox ut oculos in teipsum tota intentione reflexeris. [10] Quod cum ita sit, nolo tibi nec oportet librorum partes scriptas adversus peccata congerere; hoc satis est, cuncta arbitrii tui esse desitura illico ut bona fide volueris, utque aiunt, receptui cecineris teque ad tua signa converteris. [11] Quod ad presens malum attinet, unum illud adiecerim superbiam esse egritudinem miserorum ac stultorum; tales nempe sunt haud dubie qui superbiunt, neque enim aliter superbirent, neque vero sine causa in libro *Sapientie* scriptum est: «omnes insipientes et infelices supra modum anime sue superbi sunt»; certe anime sue, si saperent, modus erat humiliari conditionis imbecillitate cognita. [12] Sic enim eodem libro scriptum legis: «rex hodie est et cras morietur. Cum enim morietur homo, hereditabit serpentes et bestias et vermes. Initium superbie hominis apostatare a Deo, quoniam ab eo qui fecit illum recessit, quoniam initium omnis peccati est superbia». Nota sunt reliqua, quibus acriter circumspicis monstrum est superbus homuncio.

110, 5 *nil ~ homine*: Hom. *Od.* 18, 130 (Leontius Pilatus)
 (1890: 295, receptus, n° 1510)

10 *receptui cecineris*: cf. OTTO
 12 *rex ~ superbia*: Sir 10, 12–15

110, 11 *anime ~ humiliari: anime sue si saperent modulos, essent humiliores* Carraud 12
est superbia: superbia est Carraud

[5] *Ráció*. Kérdem én, miért? Hát nem tudod, hogy halandó vagy, hogy folyamatosan gyengülsz, hogy bűnös vagy, hogy ezerféle bajnak vagy kitéve, hogy valamikor le fog rád csapni a halál, azaz, hogy nyomorult vagy? Hát nem hallottad Homerusnak azt a híres mondását: „nem táplál a föld nyomorultabbat az embernél”? [6] Áruld el, a következők közül melyik ébreszt benned leginkább gőgöt: talán testrészeid gyengesége, a betegségek serege, az élet rövideje, vagy a hiú remények és állandó félelmek között vergődő lelked vaksága? Talán a múltadról való megfélemlítés, vagy az, hogy nem ismered a jövőt és a jelent? Talán az ellenségeid ármánykodása, barátaid halála, a tartós szerencsétlenség, vagy az elröppenő boldogság? Nem más, mint ezek a dolgok azok a gőghöz vezető lépcsőfokok, melyeken fellépkedve a mélybe zuhantok. [7] S ha az emberek más bűneire, még ha alaptalanul is, van némi mentesség, a gőgre és az irigységre egyáltalán nincs.

[8] *Fájdalom*. Fáj, hogy gőgös vagyok.

[9] *Ráció*. Ha a bűn fájdalmat okoz, az az első lépcsőfok a gyógyuláshoz, s ha a gőg azt jelenti, hogy az ember felemelkedik, akkor az alázatosság azt, hogy fájdalmat érez, és leereszkedik. Ezt nagyon könnyen meg tudod majd tenni, ha teljes eltökéltséggel megvizsgálod önmagad. [10] S mivel ez így van, nem kívánom és nem is szükséges ide citálnom a bűnöket elítélő könyvrészleteket. Elég ennyi: azonnal a hatalmad alá kerül minden, amint őszintén akarni kezded, s mint mondják, visszavonulót fújsz, és megtérsz zászlóid alá. [11] Ami a mostani bajodat illeti, azt az egyet még hozzáteszem, hogy a gőg a szánalmas és ostoba emberek jellemzője. Kétségtelenül ők azok, akik gőgösek, s máskülönben nem is lennének azok. Nem ok nélkül van leírva a Bölcsesség könyvében: „minden balga és szerencsétlen ember lelkében túlrad a gőg”; ha bölcsök volnának, lelküket alázatra szorítanák, mert felismernék, mily nyomorult állapotban vannak. [12] Ugyanebben a könyvben van leírva ez is: „A király, aki ma még van, holnap már halott. Ha az ember meghal, csúszó-mászó, vadállat és féreg az örökrésze. Az ember gőgjének kezdete elpártolás Istentől, mikor is elfordul Alkotójától. Minden bűn kezdete ugyanis a kevélység”. A folytatás ismert; ezt alaposan megfontolva világossá válik, milyen szörnyeteg a gyarló, de gőgös ember.

Kommentár

Tit.: A címet a három vizsgált kódex (M, P, Sm) lényegében teljesen azonos *incipitjei* és *explicitjei* alapján állapítottuk meg: FRANCISCI PETRARCE LAUREATI DE REMEDIIS UTRISQUE FORTUNE LIBER PRIMUS INCIPIT; DE REMEDIIS UTRISQUE FORTUNE LIBER PRIMUS EXPLICIT. SECUNDUS INCIPIT; DE REMEDIIS UTRISQUE FORTUNE LIBER SECUNDUS EXPLICIT FELICITER [FELICITER om. Sm].

104

Carraud a korai nyomtatványok alapján, de a kéziratos hagyomány többségétől eltérően, kettébontja a II. könyv 8. fejezetét, így nála a könyv – tévesen – 131 helyett 132 fejezetből áll. A hét főbűnt a 105–111. fejezet tárgyalja. A mi fejezetszámozásunk az általunk vizsgált kódexekét követi.

2. *spine* (tövis): Petrarca a magvetőről szóló példabeszéd magyarázatára utal, ld. például Mt 13, 22: „Qui autem est seminatus in spinis, hic est, qui verbum audit, et sollicitudo saeculi istius et fallacia divitiarum suffocat verbum, et sine fructu efficitur.” („Ami pedig tövisek közé vetődött, az, aki az ígét hallja, de a világi gondok és a gazdagság csalárd-sága elfojtják az ígét, és gyümölcstelen marad.”) *qui mentiri nescit* (aki nem tud hazudni): Jézus, vagyis Isten, akiről Pál apostol írja (Tit 1, 2): „qui non mentitur” („aki nem hazudik”).

5. *tempus ~ elabitur* (elszáll ~ az élet): Az idő feltartóztathatatlan múlása, az emberi lét törékenysége és a halál ijesztően gyors közeledése Petrarca rendszeresen visszatérő témája. Szép megfogalmazását olvashatjuk például *Az Idő diadalmenetében* (TT, 58–63, ARIANI [1988]): „e quanto posso al fine m'apparecchio, / pensando al breve viver mio, nel quale / stamani era un fanciullo et or son vecchio. / Che piú d'un giorno è la vita mortale? / Nubil' e brev' e freddo e pien di noia, / che pò bella parer, ma nulla vale.” („és felkészítem, tőlem telhetően, / a véghez kurta létemet, amelyben / gyermek voltam reggel, s itt állok őszen. / A halandó lét több-e, mint egyetlen / komor, hideg nap, melyben nincsen érték, / ha szépnek tűnik is némely esetben?” – Hárs Ernő ford., HÁRS [2007: 99]). A korábbi szakirodalom felhasználásával jó összefoglalást nyújt a témáról MARCOZZI (2017).

6. *ille sapiens* (a bölcs): Jézus, Sirák fia, akinek a neve alatt az Ószövetség egyik könyve maradt fenn. Petrarca a fejezet összes direkt szentírási idézetét ebből a könyvből veszi.

7. *vero omnia consonant* (az igazsággal ~ van): Arisztotelész *Nikomakhoszi etikáját* Petrarca Robertus Grosseteste latin fordításában olvasta. A magyarításhoz támaszkodtunk Szabó Miklósnak a görög szöveget alapul vevő fordítására is, ld. SZABÓ (1987: 19): „az igazsággal minden ténynek összhangban kell lennie”. Ugyanezt az Arisztotelész-passzust idézi Petrarca *A szerzetesi nyugalomban* (*Ot. 2, 7, 126*, GOLETTI [2006]), ahol szintén egy bibliai írás, a Bölcsesség könyve és Cicero gondolatainak hasonlóságát emeli ki. Alkalmazására ld. még *Rem. 2, praef., 27* (CARRAUD [2002]) és *SN 6, 19* (ERTL [2018: 114–115]). *ecclesiastico sapienti* (bibliai bölcs): A latin szöveghely szójátéokra épül: az *ecclesiastico* jelző egyrészt egyértelműen utal Jézus, Sirák fiának fentebb idézett könyvére, amely latinul *Liber Ecclesiasticus* címen ismert; másrészt Petrarca, az egyház (*ecclesia*) és a világ (*saeculum*) hagyományos szétválasztására építve, a vallásos – jelen esetben bibliai – és a világi – antik filozófiai – irodalom elkülönítésére használja, hogy aztán kiemelve a két hagyomány tartalmi párhuzamait. A zsidó-keresztény és az antik római kultúra lényegi elemeinek összeegyeztethetősége általában is a petrarcai „keresztény humanizmus” egyik központi gondolata. Erről ld. például ARIANI (1999: 65–66) és BAGLIO (2007). *pecunie ~ divitias* (*Ne sóvárogjunk ~ vagyonimádat*): A Cicero-passzust Havas László fordításában idézzük, ld. HAVAS (1974: 280).

105

2. *sapiens ~ dicebam* (az imént említett bölcs): Jézus, Sirák fia, ld. fent, 104, 6–7.

4. *Invidia ~ tormentum* (Fáj ~ gyötrelmet): Bede Anna fordítása, ld. BEDE (1989: 279).

11. *invidia ~ videt* (az irigységnek ~ szemé): A mondás írott forrását nem sikerült fellelnünk, lehet, hogy a szóbeli hagyomány része volt Petrarca korában.

14. *Alexandri ~ macedonis* (makedón Alexander): Nagy Sándor. A magyarban bevett névalaktól azért térünk el, mert Petrarca gyakorlatától idegen, hogy a kisebb részben csodálatát, nagyobb részben megvetését

kiérdemlő makedón uralkodót a „Nagy” jelzővel illesse. Véleményéről ld. a következő megjegyzésben felsorolt szakirodalmi munkákat. *invidos ~ proprios* (az *irigy ~ legjobban*): Petrarca kicsit átalakítja és kiegészíti Nagy Sándor mondását, melyet saját Curtius Rufus-kódexében olvashattott (Curt. 8, 12, 18; Paris, Bibliothèque nationale de France [= BnF], Lat. 5720, f. 66va, vö. LUCARINI [2009]): „Rex haut oblitus, quam egre tulisset, quod Clitum ob lingue temeritatem occidisset, iram quidem tenuit, sed dixit invidos homines nichil aliud quam ipsorum esse tormenta.” („A király még nem felejtette el, mennyire megbánta, hogy Kleitoszt vakmerő nyelveléséért megölte, ezért visszafojtotta haragját, de kijelentette: az irigy ember magát gyötri a legjobban.” – Kárpáty Csilla ford., KÁRPÁTY [2003: 245].) Kódexében a passzus mellé Petrarca két figyelemfelhívó jelet, ún. *fiorellinót* tett, s a margóra írt glosszájában „királyi válasz”-ként értékelte Sándor irigyek ellen mondott szavait: „Regia responsio contra invidos”. A Curtius Rufus-kéziratról, annak glosszáiról, illetve arról, hogyan értékelte Petrarca Nagy Sándor személyét és tetteit, ld. BILLANOVICH (1997: 149–175), MALTA (2008: XLV–XLVII), FENZI (2003a; 2003b; 2018).

106

6. *Ira ~ est* (*Oly ~ harag*): 1347-ben vásárolt Horatius-kódexében Petrarca egy *fiorellinót* tett az alábbi sorok mellé (*Epist.* 1, 2, 62–63, Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, Plut. 34, 1, f. 81r, vö. SHACKLETON BAILEY [2008]): „Ira furor brevis est. Animum rege, qui nisi paret, / imperat; hunc frenis, hunc tu compesce catena.” („Oly rövid őrzöngés a harag! Ha az indulatod nem / szolgád, ő lesz az úr, zabolázd, láncold idején meg.” – Urbán Eszter ford., BORZSÁK–DEVECSERI [1961: 495].) A passzust nem sokkal később idézte a *Secretum* második könyvében, ahol Augustinus megdicséri Franciscust, amiért az hirtelen dühkitöréseit gyorsan megfékezi, nem feledve Horatius tanácsát, ld. FENZI (1992: 168), magyarul LÁZÁR (1999: 60–61). A költő hirtelen természetéről első életrajzírója, Giovanni Boccaccio is hasonlóképp emlékezik meg (*De vita et moribus domini Francisci Petracchi de Florentia*, 25, VILLANI [2004: 86]): „Patiens tamen extat et, posito raro ac ultra rationis terminos irascatur, cito quidem revertitur.” („Türelmes, és bár nagy ritkán a józan ész hatá-

rain túllépve felbőszül, gyorsan lecsillapodik ismét.” – Kolozsvári Grandpierre Emil és Ertl Péter ford., ERTL [2012: 416].)

7. *Ennius ~ insanie*¹ (*Ennius ~ kezdete*): Ennius mondását Cicero idézi a *Tusculumi eszmecserében* (4, 23, 52, POHLENZ [1976]): „An est quicquam similius insaniae quam ira? Quam bene Ennius ‘initium’ dixit ‘insaniae’.” („Van-e valami, ami jobban hasonlít az őrültséghez, mint a harag? Ennius találóan nevezte az őrültség kezdetének.” – Vekerdi József ford., VEKERDI [2004: 183].)

8. *Siquidem ~ cruciat* (*Ez a kórság ~ gyötri*): A harag e tulajdonságát megemlíti Petrarca a *Cím nélküli könyv* 18. levelében (SN 18, 46, ERTL [2018: 202–203]): „ira [...] que ulcisci nequit in se flectitur et in dominum suum sevit.” („a harag [...], ha nem tud bosszút állni, önmaga ellen fordul, és a saját gazdáját kínozza.” – Ertl Péter ford.), és utal rá az utókorhoz írt, végül befejezetlenül maradt episztolájában is, ahol azt állítja, hogy haragjával csak magának ártott (*Post.* 15, REFE [2014]): „Ira mea michi persepe nocuit, aliis numquam.” („Haragomban igen gyakran ártottam önmagamnak, de másoknak soha.” – Kardos Tibor ford., KARDOS [1963: 121].) *mirer ~ inesse* (*csodálom ~ haragban*): Homérosz egyik passzusára utal (*Il.* 18, 108–110): „[...] a harag, mely a bölcseszüt is méregbe borítja: / édessége a csurgó mézénél is erősebb, / míg kebelünkben elárad, füstként felgomolyogva” (Devecseri Gábor ford., DEVECSERI [1960: 321–322]). Ezt Petrarca sokáig csak közvetve, Arisztotelész *Rétorikájának* Moerbeke-féle latin fordításából ismerhette. A filozófus kétszer is idéz a passzusból, először csak a 109. sort, megnevezve forrását is (1, 11, 1370b, 11–13, SCHNEIDER [1978: 200]): „propter quod et irasci delectabile, sicut Homerus per poesim fecit de ira, «quod multo dulcius melle distillante»” (A görög eredetin alapuló magyar fordítás szerint: „Emiatt kellemes a harag is, ahogy Homérosz mondja a méregről: »édessége a csurgó mézénél is erősebb.«.” – Adamik Tamás ford., ADAMIK [1999: 64].) Másodszor már a 110. sor első felét is citálja, ezúttal azonban Homérosz neve nélkül (2, 2, 1378b, 6–7, SCHNEIDER [1978: 222]): „Propter quod bene dictum est de ira: «que multo dulcior melle distillante in pectoribus virorum crescit»”. („Ezért mondja szépen a költő a haragról: »édessége a csurgó mézénél is erősebb, / míg kebelünkben elárad.«.” ADAMIK [1999: 82–83].) Az első idézet, Homérosz nevével, való-

színűleg elkerülte Petrarca figyelmét, 1359-re datált egyik levelében ugyanis a második szöveghelyre utalva azt írja, nem tudja, kik mondták a haragot a méznél is édesebbnek (*Fam.* 20, 14, 10, ROSSI–BOSCO [1933–1942]): „Aristotiles [...] ait in *Rethoricis* bene dixisse nescio quos, quod ira multo dulcior est melle.” („Aristoteles [...] azt írja a *Rheticában*, hogy helyesen mondták a haragról – nem tudom, kik –, hogy a méznél is édesebb.”) Az idézet forrását csak akkor sikerült azonosítania, amikor 1366 februárjában vagy márciusában megkapta Boccacciótól Leontius Pilatus teljes *Iliász*-fordítását (vö. *Sen.* 6, 2, RIZZO–BERTÉ [2006–2017]), amelyben a következőképp olvashatta a fenti sorokat: „[...] ira que solet multum scientificum irasci facere. / Que multum dulcior melle destillante / Virorum in pectoribus augmentatur sicuti fumus” (Paris, BnF, Lat. 7880.1, ff. 175v–176r, vö. ROSSI [2003: oldalszám nélkül]). A 109. sor mellé írt glosszájában azonnal meg is jegyezte, hogy a harag kegyetlen édességét Arisztotelész is említi: „Ire dulcedo effera, cuius Aristotiles meminit” (f. 176r). Majd amikor Liviusnál szintén a harag édességéről olvasott (*Liv.* 9, 14, 13), újabb széljegyzetében már gond nélkül összekapcsolta Homéroszt és Arisztotelészt: „Ire dulcedo, de qua Homerus et post eum Aristotiles” (Paris, BnF, Lat. 5690, f. 145va, vö. CICCUTO–CREVATIN–FENZI [2002: 248, n° 128]). Bár a *De remediis* 106. fejezetében Petrarca nem hivatkozik Homéroszra, az *Iliász*-kódex glosszájában szereplő „effera” (‘kegyetlen’) jelző felbukkan az itt elemzett mondatrész folytatásában: „habet fortasse ultio dulce aliquid, efferum, inhumanum” („Talán a bosszú lehet némileg édes, de az is kegyetlen és embertelen”). Mivel Petrarca nemegyszer saját glosszáinak szófordulatait is beépíti műveibe, valószínű, hogy kronológiai szempontból a széljegyzet ez esetben is megelőzi a dialógusbeli mondatot. Ha tényleg ez a helyzet, akkor a *De remediis* második könyvének 106. fejezetét a költő Leontius Pilatus Homérosz-fordításának kézhez vétele után, valamikor 1366 februárja-márciusa és a *De remediis* lezárásának időpontja, 1366. október 4. között vetette papírra, vagy legalábbis akkor dolgozta át. A kérdésről ld. ERTL (2017b: 125–127); Leontius Pilatus Homérosz-fordításáról és Petrarca kódexéről PERTUSI (1964); FERA (2007); FUMAGALLI (2013). A 110. fejezet *Odüsszeia*-idézetének problémájáról ld. alább, 110, 5.

10. *Celius ~ duo* (*Caelius ~ vitatkozhassunk*): A Senecától (*De ira*, 3, 8, 6) kölcsönzött anekdota főhőse a szónok M. Caelius Rufus, akit Kr. e. 56-ban Cicero sikeresen védett *pro Caelio* című beszédében. Életéről ld. *RE*, III/5 (1897: coll. 1266–1275, n° 35). A senatori tisztség, amellyel Petrarca felruházza, valószínűleg a költő mára elveszett vagy még nem azonosított Seneca-kódexének hibás olvasatára – „Caelium oratorem” helyett „Caelium senatorem” – mehet vissza (L. D. Reynolds kritikai kiadása ezt az olvasatot nem regisztrálja, ld. REYNOLDS [1977]). A direkt idézetet Kovács Mihály fordításában közöljük, ld. BOLLÓK et al. (2002–2004: II, 124).

16. *ira ~ potest* (*a haragra ~ megfontoltságra*): Havas László fordítása, ld. HAVAS (1974: 301).

17. A taraszi (latinul: Tarentum) matematikus, csillagász és filozófus Arkhütaszról, valamint a Platónról szóló anekdotákat Petrarca Valerius Maximustól (4, 1, ext. 1–2, BRISCOE [1998]) vette át. A történetíró szerint Platón barátját, Szpeuszipposzt kérte meg, hogy szabjon ki büntetést a szolgájára. Cicero kicsit másképp idézi Arkhütasz kifakadását majorosa ellen (*Tusc.* 4, 36, 78, POHLENZ [1976]): „qui [sc. Archytas] cum vilico factus esset iratior, «quo te modo» inquit «accepissem, nisi iratus essem!»” („Amikor nagyon megharagudott a majorosára, rászólt: »Hogyan fogadtalak volna, ha nem volnék haragos!»” – Vekerdi József ford., VEKERDI [2004: 198].) A madridi Biblioteca Nacional de España 9116 jelzetű kódexében, amelybe Petrarca könyvtárának egyik kéziratáról másolták le Cicero több filozófiai művét a költő glosszáival együtt, a fenti passzus mellett egy *fiorellinó*t és egy, a taraszi tudós nevét kiemelő glosszát találunk: „Architas” (f. 147r). Arkhütaszéhoz nagyon hasonló esetet tulajdonít Seneca Szókratésznek (*De ira*, 1, 15, 3).

6. *he ~ evasere* (*így silányulnak ~ művészetekké*): Petrarca élesen elválasztja egymástól az ún. hét szabad művészetet (*septem artes liberales*) és a hét mechanikai művészetet (*septem artes mechanicae*). A hagyományosan „művészetnek” fordított *ars* szó jelentése a középkorban meglehetősen tág volt, a szépművészetek mellett magában foglalhatta a tudományokat és a mesterségeket is. A szabad művészeteket – a középkori egyetemi tanulmányok első lépcsőjét – a grammatika, a retorika, a dia-

lektika, az aritmetika, a geometria, az asztronómia és a zene (*musica*) alkották. A mechanikai művészeteknek nevezett és alacsonyabb rangúnak tartott csoport összetétele időről időre változott. A Petrarca által is olvasott Hugo de Sancto Victore (kb. 1096–1141) a takácsmesterséget (*lanificium*), az építészetet és kovácsmesterséget (*armatura*), a hajózást és kereskedést (*navigatio*), a földművelést (*agricultura*), a vadászatot és halászatot (*venatio*), az orvostudományt (*medicina*) és a színjátszást, vagy a tágabb értelemben vett szórakoztatás mesterségét (*theatrica*) sorolta bele (*Eruditionis didascalicae libri septem*, 2, 21–28, PL 176: coll. 760–763). A különböző tudományágak, például az orvoslás fejlődésének köszönhetően a 14. századra ez a hierarchikus kategorizálás már anakronisztikussá vált, és voltak, akik vitatni kezdték a szabad művészetek elsőbbségét. Petrarca azonban a költészet védelmében ragaszkodott a régi sémához, és több írásában is szembeszállt e véleményekkel; e téren emeljük ki *Invectivák egy orvos ellen* c. művét. A témáról ld. még BAUSI (2008). A *De remediis*nek ebben a fejezetében Petrarca a falánkság kapcsán tér ki a vadászatra, lényegében azt állítva, hogy ez a mechanikai művészet egy bűnös hajlam szolgálatában áll; ezzel is a szabad művészetek elsőbbségéről és a mechanikai művészetek alacsonyabb rendűségéről alkotott koncepcióját támasztja alá.

7. *vel sensim ~ visum est (vagy lassanként ~ helyesnek)*: A korábbi szövegkiadókhoz és fordítókhoz hasonlóan nekünk sem sikerült minden kétséget kizáróan fellelnünk az utalások konkrét forrásait. RAWSKI (1991: IV, 426, 5. jz.) az alábbi szöveghelyeket tartja relevánsnak: Cic. *Sen.* 14; *Fin.* 1, 17, 47; Arist. *Eth. Nic.* 2, 1–4; 3, 10–12; 10, 9. CARRAUD (2002: II, 615) kérdőjellel a következő passzusokra hivatkozik: Cic. *Tusc.* 5, 34–35; 97–100; *Sen.* 14, 46 és 48; Arist. *Eth. Nic.* 7. könyv (a francia kutató biztos abban, hogy Petrarca a *Nikomakhoszi etikára* utal). DOTI (2013: IV, 1677, 2. jz.) őszintén bevallja, hogy nem találta meg a forrást, és nem is sorol fel lehetőségeket. Ha általában az erkölcstelen életmód levetkőzése kapcsán keresünk forrásokat, véleményünk szerint Cicerótól szóba jöhet *A kötelességek* első könyvének egyik passzusa (Cic. *Off.* 1, 33, 120, WINTERBOTTOM [1994]): „Qui igitur ad naturae suae non vitiosae genus consilium vivendi omne contulerit, is constantiam teneat (id enim maxime decet), nisi forte se intellexerit errasse in deligendo genere vitae.

Quod si acciderit (potest autem accidere), facienda morum institutorumque mutatio est. Eam mutationem si tempora adiuuabunt, facilius commodiusque faciemus; sin minus, sensim erit pedetemptimque facienda, ut amicitias quae minus delectent et minus probentur magis decere censent sapientes sensim diluere quam repente praecidere.” („Aki tehát életéről rossz hajlamtól mentes természetének megfelelően határozott, állhatatosan ragaszkodik hozzá, mert ez illik leginkább, kivéve, ha talán rádöbben, hogy tévesen választotta meg életmódját. Ha ez meggesik (és valóban megeshetik), meg kell változtatnunk magatartásunkat és életelveinket. Ezt a változtatást szerencsés körülmények közt könnyebben és kényelmesebben megtehetjük, ellenkező esetben fokozatosan, lépésről lépésre kell végrehajtanunk, ahogy a kevés örömet szerző és nemigen helyeselhető barátságot a bölcsek szerint inkább illik lassanként felszámolni, mint hirtelen elvágni.” – Havas László ford., HAVAS [1974: 296].) Ami az Arisztotelész-utalást illeti, azt sem zárhatjuk ki, hogy a költő egy, az antik filozófus neve alatt fennmaradt, de valójában nem általa írt műre céloz. Releváns lehet ebből a szempontból a középkorban igen népszerű pseudo-arisztotelészi *Secretum secretorum* egyik passzusa a helyes étkezésről (2, 5, STEELE [1920: 72]): „Et in comestione debes retrahere tuam manum, id est, cessare a comestione dum adhuc sit comedendi voluntas seu desiderium comedendi. Quia ex superfluitate cibi angustiatur stomachus, et pectus similiter, gravatur corpus et leditur animus, et cibus remanet in fundo stomachi ponderosus, indigestus et nocivus.” („Az étkezésben is vissza kell fognod magad, vagyis akkor kell abbahagynod az evést, amikor még akarsz és vágysz enni. Mert a túl sok étel elszorítja a gyomrot és a mellkast, elnehezíti a testet, és kárára van a léleknek, s az étel súlyosan, emésztetlenül és ártalmasan marad vissza a gyomor mélyén.”) Ezt a művet Petrarca biztosan ismerte: egy 1358-ra datált levelében például „Aristotilis *Secreta*” címen említi, és több mondatát idézi, ld. *Sen.* 6, 7, 44–53, RIZZO–BERTÉ (2006–2017).

8. Mivel a falánkság és a bujaság közvetlenül a testiséggel kapcsolatos bűnös hajlamok, ezekkel szemben különösen hatékony orvosság, ha az ember a test törékenységére, romlandóságára és mulandóságára gondol. A halálról való elmélkedés szükségére Augustinus is rendszere-

sen felhívja Franciscus figyelmét a *Secretumban* – ld. főleg az első könyvet –, annak segítségével ugyanis kivonhatja magát a földi hívságok csábításai alól, és a legfőbb boldogság, az örök élet elnyerésére koncentrálnak.

108

A hagyományosan 'restség'-nek fordított *acedia* vagy *accidia* jellemhibájáról van szó, amellyel Petrarca részletesen foglalkozik a *Secretum* második könyvében, ld. FENZI (1992: 176–198); LÁZÁR (1999: 66–84).

4. Miközben a bűn és az akarat kapcsolatát emeli be a párbeszédbe – tudniillik az ember csak készakarva követhet el bűnt –, Petrarca távolról megidézi Szent Ágoston *Vallomásait* és a *Secretum* Augustinusának szavait. Benső küzdelmeire visszaemlékezve (*Conf.* 8, 8, 19–9, 21) Hippo püspöke beszámol arról, hogy megtérését legfőképp az akadályozta, hogy akarata nem volt erős, elszánt és teljes, vagyis nem akarta eléggé a megtérést. „Non igitur monstrum partim velle, partim nolle, sed aegritudo animi est [...]” – összegzi eszmefuttatása végén, ld. *Conf.* 8, 9, 21, VERHEIJEN (1981). („Tehát részben akarunk és részben nem akarunk, nem szörnyűséges valami, inkább a lélek betegsége ez.” – Városi István ford., VÁROSI [1982: 234].) A *Secretumban* Augustinus ugyancsak az *aegritudo* szót használja Petrarca alteregója, Franciscus lelki ragályának, a később restségnek (*accidia*) hívott búskomorságnak a megnevezésére (*Secr.* 2; FENZI [1992: 176]): „Habet te funesta quedam pestis animi, quam accidiam moderni, veteres egritudinem dixerunt.” („Egy veszedelmes lelki ragály uralkodik rajtad, amit most restségnek neveznek, a régiek pedig búskomorságnak mondtak.” – Lázár István Dávid ford.; LÁZÁR [1999: 67]; a terminológia és Petrarca egyéb forrásai kapcsán ld. FENZI [1992: 343, 171. jz.]) Bajaiból Franciscus úgy tud csak kilábalni, ha teljes mértékben akarni kezdi azt, mondja neki nem sokkal később Augustinus („si omnino velle ceperis”, FENZI [1992: 196]; vö. LÁZÁR [1999: 82]), és a *De remediis*ben ugyanezt a gondolatot fejti ki a Ráció a Fájdalomnak: csak akkor tud megszabadulni lelke restségétől, ha jól, vagyis igazán elszánja magát a jóra.

6. *et specie ~ esset (s ha megszereti ~ mondja)*: Petrarca Cicerótól vette át Platón szavait: A kötelességek mellett A legfőbb jóról és rosszról írt dialógust tartotta szem előtt, ld. Cic. *Off.* 1, 5, 14–15, WINTERBOTTOM (1994): „Qui-

bus ex rebus conflatur et efficitur id quod quaerimus honestum, quod etiamsi nobilitatum non sit, tamen honestum sit, quodque vere dicimus, etiamsi a nullo laudetur, natura esse laudabile. Formam quidem ipsam, Marce fili, et tamquam faciem honesti vides, quae si oculis cerneretur, mirabiles amores, ut ait Plato, excitaret sapientiae.” („Ebből születik és támad, amit keresünk: az erkölcsi jó. Ez akkor is tiszteletre méltó, ha általában nem ismerik, és joggal mondjuk róla, még ha senki sem magasztalja is, hogy természeténél fogva dicséretet érdemel. Íme, Marcus fiam, ezek az erkölcsi jó körvonalai, vagy mondhatnók úgy is: arculata, »amely ha feltárulna szemünk előtt, a bölcsesség hihetetlen szeretetére ösztönözne«, mint Plato mondja.” – Havas László ford., HAVAS [1974: 263]), valamint Cic. *Fin.* 2, 16, 52, REYNOLDS (1998): „«Oculorum» inquit Plato «est in nobis sensus acerrimus, quibus sapientiam non cernimus. Quam illa ardentis amores excitaret sui!»” („»Szemünk a legélesebb érzékelő képességgel van felruházva – mondja Platón –, de a bölcsességet nem látjuk vele. Pedig milyen forró szeretetet ébresztene maga iránt!»” – Vekerdi József ford., VEKERDI [2007: 131].) A Ráció eszmefuttatásának megfogalmazása mellett a két mű együttes felhasználásáról tanúskodik az a Petrarca könyvtárának egyik Cicero-kódexéről készült másolat, amelybe átírták a költő glosszáinak egy részét is, és amelyben *A kötelességek* idézett passzusa mellett a *De finibus*-ra tett hivatkozást találunk (Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, Pal. lat. 1820, f. 2r, vö. BILLANOVICH [1996: 105, 32. jz.]). A fentebb már említett madridi Cicero-kéziratban pedig a *De finibus*-passzus mellett van figyelemfelhívó jel és egy széljegyzet a görög filozófus nevével (Madrid, Biblioteca Nacional de España, 9116, f. 199r: „Plato”).

7. *ad divinas ~ precamini* (keljetek fel ~ Istent): Petrarca az egyháziak számára előírt zsolozsmázás szokására utal. Több művében is említi, hogy ő maga rendszeresen megtartotta az imaórákat, ld. például *Fam.* 7, 3, 11; 10, 3, 53; 10, 5, 28; 15, 2, 8; 16, 12, 1; 22, 10, 3 (ROSSI–BOSCO [1933–1942]); *Sen.* 4, 4, 4; 9, 2, 161–170; 10, 2, 72 (RIZZO–BERTÉ [2006–2017]).

109

2. *filiam ~ sequi* (a gyermek követi szüleit): A túlzásba vitt asztali örömkök és a bujaság közötti oksági kapcsolatot hasonlóképpen fejezi ki Lotario dei Segni, a későbbi III. Ince pápa (1198–1216), aki *Az emberi lét*

nyomorúságáról írt művében a torkosság és a részegség tárgyalása után így kezdi a bujaságnak szentelt fejezetet (2, 21, LEWIS [1978: 171]): „Porro turpis mater filiam generat turpiorem.” („Bizony, erkölcstelen anya még erkölcstelenebb lányt szül.” – Lőkös Péter ford., LŐKÖS [2005: 41].)

6. Petrarca szerint elrettenthet egy bűntől, ha felidézzük azok sorsát, akik e miatt a bűn miatt buktak el. Mivel a legtöbb ilyen esetről olvasmányainkból értesülhetünk, a tanulmányoknak ideális esetben morális haszna is van. *Kiváló férfiak* című, befejezetlenül maradt történeti műve előszavában pontosan ebben határozza meg a historiográfia célját (*Vir. ill. praef. „B”*, 33, MALTA [2008]): „Hic enim, nisi fallor, fructuosus ystorici finis est, illa prosequi que vel sectanda legentibus vel fugienda sunt, ut in utranque partem copia suppetat illustrium exemplorum.” („Mert ha nem tévedek, a történetíró gyümölcsöző célja az, hogy az olvasók elé tárja, amit követniük vagy kerülniük kell, úgy, hogy mindkét esetre bőségesen szolgáltat nevezetes példákat.”)

7. *voluptates ~ detorquent* (a gyönyörök ~ nagyobb részét): Petrarca a modern kritikai szövegtől kicsit eltérő változatban idézi a Cicero-passzust (*Off. 2, 10, 37*, WINTERBOTTOM [1994]): „voluptates, blandissimae dominae, maioris partis animos a virtute detorquent” („a gyönyörök, ezek a behízelt zarnokasszonyok, eltérítik az erény útvonalról az emberi lélek részeinek zömét” – Havas László ford., HAVAS-KISS [2007: 371]) *in hoc ~ strangulent* (azért ~ megfojtsanak): Ld. Sen. *ad Lucil. 51, 13*, REYNOLDS (1965): „Voluptates praecipue exturba et invisissimas habe: latronum more, quos φιλήτας Aegyptii vocant, in hoc nos amplectuntur, ut strangulent.” („Kivált a gyönyöröket kergesd el, s őket tartsd legnagyobb ellenfelednek: mint az útonálló, akiket az egyiptomiak *philétésznek* neveznek – azért ölelnek át, hogy megfojtsanak.” – Kurcz Ágnes ford., BOLLÓK et al. [2002–2004: I, 232])

8. *Non ~ sunt* (A gyönyöröket ~ útonállókat): A hasonlathoz ld. a fent idézett Seneca-passzust. *vince ~ corrumpas* (Győzd ~ megér): Petrarca az idősebb Scipio Africanus szavait idézi, amelyeket a római hadvezér Masinissa numida királynak mondott (*Liv. 30, 14, 11*). Muraközy Gyula fordítását kis mértékben módosítottuk, ld. KISS-MURAKÖZY (1982: III, 177).

9. *multorum ~ puniendas* (sok évig ~ fizetni): A purgatóriumbeli megisztulás hosszú idejére, illetve a pokolbeli örök kárhozatra utal.

110

2. *Quid ~ cinis* (Mit ~ hamu): A Ráció – kisebb módosítással – ismét Jézus, Sirák fia könyvét idézi (Sir 10, 9).

3. *per hanc ~ corrui* (Maga ~ hirtelen): Lucifer, a sátán, aki eredetileg angyal volt, de gőgjében fellázadt Isten ellen, ezért az Úr letaszította a mennyből. Ld. Lotario dei Segni, *Az emberi lét nyomorúságáról*, 2, 31 (LEWIS [1978: 185–187]; LŐKÖS [2005: 47]), és az ott idézett bibliai passzusokat.

5. *nil ~ homine* (nem táplál ~ nemnél): Az *Iliász*hoz hasonlóan Petrarca az *Odüsszeiát* is Leontius Pilatus latin fordításában olvashatta, aki az időmértékes verselést elhagyva a görög szöveg szinte szó szerinti visszaadására törekedett. Fordítástechnikai szempontból azt láttuk célszerűnek, hogy ne térjünk el a Petrarca által idézett prózai változattól. A kérdéses verssor (*Od.* 18, 230) Devecseri Gábor műfordításában így hangzik: „nem táplál ez a föld gyarlóbbat az emberi nemnél”. Ugyanezt a sort citálta Petrarca az 1371. március-áprilisban papírra vetett *Sen.* 15, 3, 56-ban (RIZZO–BERTÉ [2006–2017]), valamint Plinius-kódexébe írt egyik öregkori glosszájában is (Paris, BnF, 6802, f. 53rb, vö. PETOLETTI [2012: 601]). A Homérosz-fordítások kronológiájának kérdésével foglalkozó kutatók megfélekedtek a 110. fejezet e passzusáról, amikor azt állították, hogy Petrarca csak az *Iliászból* idéz a *De remediis*ben. Következésképp úgy vélték, hogy az *Odüsszeia* teljes fordításához csak a mű lezárása, 1366. október 4. után, valamikor 1367 végén vagy 1368 elején jutott hozzá; ld. PERTUSI (1964: 37–40, 381–414, különösen 385–388, 391); PONTANI (2002–2003: 316). Ez az idézet önmagában még nem cáfolja meg állításukat, a kéziratos hagyomány széles körű és módszeres vizsgálata nélkül ugyanis nem állapítható meg egyértelműen, hogy Petrarca 1366 októbere után csiszolgatta-e a dialógus szövegét.

10. *hoc ~ volueris* (Elég ~ kezded): Ismét az elégséges akarat kérdését veti fel, ld. fent, 108, 4. *receptui ~ converteris* (visszavonulót ~ alá): A katonai képekkel Petrarca ugyanazt fejezi ki, mint fentebb a lépcsőn való leereszkedéssel: az embernek időben visszakoznia kell, ha elragadta a gőg. A *receptui canere* (‘visszavonulót fújni’) kifejezést a költő megjelölte

magának Livius-kódexébe írt egyik glosszájában (Paris, BnF, Lat. 5690, f. 75ra, vö. CICCUTO–CREVATIN–FENZI [2002: 220, n° 44]: „receptui cani quid”), átvitt értelmű használatát pedig elegáns megoldásként értékelte Apuleius *Szókratész istene* c. művéhez írt széljegyzetében (Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. Lat. 2193, f. 1vb, vö. TRISTANO [1974: 373, n° 18]): „Venuste”.

11. *omnes ~ sunt* (minden ~ góg): A Vulgatában eredetileg így olvasható az itt részlegesen idézett passzus (Sap 15, 14, WEBER, GRYSON et al. [1994]): „Omnes enim insipientes et infelices supra modum animae superbi sunt inimici populi tui et imperantes illi” („Balgák mindnyájan és boldogtalanok a kevély lelkének mértéke fölött, néped ellenségei és leigázói” – Aistleitner József fordítása alapján, AISTLEITNER et al. [1930–1934: II, 880 és vonatkozó jz.]). Petrarca azonban egy birtokos névmás beszúrásával megváltoztatja a mondat értelmét, és szó szerinti fordításban ezt írja: „minden balga és nyomorult lelkének mértéke fölött kevély”; majd a gondolatmenetet folytatva megjegyzi: „ha bölcsek volnának, lelkük mértéke az alázat lenne”.

12. *eodem libro* (Ugyanebben a könyvben): Petrarca téved: itt már nem a Bölcsesség, hanem Jézus, Sirák fiának könyvét idézi. *rex ~ superbia* (A király ~ kevélység): Kis mértékben eltértünk a magyar bibliafordítás szövegétől, ahol a latin szöveg *bestia* (‘vadállat’) szavának valamely megfelelője helyett „rovar” szerepel (Sir 10, 12–15, AISTLEITNER et al. [1930–1934]; vö. FODOR et al. [1997]).

Felhasznált irodalom

- ADAMIK 1999 ADAMIK T. (ford.): *Arisztotelész: Rétorika*, Budapest, 1999.
- AISTLEITNER et al. 1930–1934 AISTLEITNER J. et al. (ford.), *Ószövetségi Szentírás [sic!] a Vulgata szerint*, I–III. köt., Budapest, 1930–1934.
- ARIANI 1988 M. ARIANI (a cura di): *Francesco Petrarca: Triumpho*, Milano, 1988.
- ARIANI 1999 M. ARIANI, *Petrarca*, Roma, 1999.
- BAGLIO 2007 M. BAGLIO, «Attende et ad Cristum refer». *Bibbia e auctores sui codici classici di Petrarca*, in: A. Manfredi, C. M. Monti (a cura di), *L’antico e le moderne carte. Studi in memoria di Giuseppe Billanovich*, Roma–Padova, 2007, 41–86.
- BAUSI 2008 F. BAUSI, *Petrarca antimoderno. Studi sulle invettive e sulle polemiche petrarchesche*, Firenze, 2008.
- BEDE 1989 BEDE A. (ford.), *Horatius összes művei*, Budapest, 1989.

- BILLANOVICH 1996 G. BILLANOVICH, *Petrarca e Cicerone* [1946, 1975], in: *Petrarca e il primo umanesimo*, Padova, 1996.
- BILLANOVICH 1997 G. BILLANOVICH, *Petrarca e i libri della cattedrale di Verona*, in: G. Billanovich, G. Frasso (a cura di), *Petrarca, Verona e l'Europa. Atti del Convegno internazionale di studi (Verona, 19-23 sett. 1991)*, Padova, 1997, 117–178.
- BÍRÓ–LENGYEL–MÁTÉ 2015
BÍRÓ Cs. – LENGYEL R. – MÁTÉ Á. (s.a.r.), *Petrarcha Ferenc: A jó szerencsének és a szerencsétlenségnek orosságairól. Székely László fordítása (1760–1762)*, Szeged, 2015.
- BOLLÓK et al. 2002–2004
BOLLÓK J. et al. (ford.), *Seneca prózai művei*, I–II. köt., Budapest, 2002–2004.
- BORZSÁK–DEVECSERI 1961
BORZSÁK I. – DEVECSERI G. (szerk.), *Quinti Horati Flacci opera omnia. Quintus Horatius Flaccus összes versei*, Budapest, 1961.
- BRISCOE 1998
J. BRISCOE (ed.), *Valeri Maximi Facta et dicta memorabilia*, voll. I–II, Stuttgart–Leipzig, 1998.
- CARRAUD 2002
Ch. CARRAUD (éd.), *Pétrarque: Les remèdes aux deux fortunes. De remediis utriusque fortune. 1354–1366*, voll. I–II, Grenoble, 2002.
- CICCUTO–CREVATIN–FENZI 2002
M. CICCUTO – G. CREVATIN – E. FENZI (a cura di), *Reliquiarum servator. Il manoscritto Parigino latino 5690 e la storia di Roma nel Livio dei Colonna e di Francesco Petrarca*, Pisa, 2002.
- DEVECSERI 1960
DEVECSERI G. (ford.), *Homérosz: Íliász. Odüsszeia. Homéroszi költemények*, Budapest, 1960.
- DOTTI 2013
U. DOTTI (trad.), *Francesco Petrarca: I rimedi per l'una e l'altra sorte*, voll. I–IV, Torino, 2013.
- ERTL 2012
ERTL P., *Boccaccio, Petrarca biográfusa*, *Helikon*, 58 (2012), 393–417.
- ERTL 2017a
P. ERTL, *Note sulle fonti del De remediis utriusque fortune*, *Studi petrarcheschi*, n. s. 30 (2017), 39–85.
- ERTL 2017b
ERTL P., *Petrarca Fortuna-könyve Benvenuto da Imola Dante-kommentárjában: a hét főbűn*, *Dante Füzetek*, 14 (2017), 98–135.
- ERTL 2018
ERTL P. (ford.): *Francesco Petrarca: Liber sine nomine. Cím nélküli könyv*, Szeged, 2018.
- FENZI 1992
E. FENZI (a cura di), *Francesco Petrarca: Il mio segreto*, Milano, 1992.
- FENZI 2003a
E. FENZI, *Petrarca lettore di Curzio Rufo*, in: *Saggi petrarcheschi*, Fiesole (Firenze), 2003, 417–445.
- FENZI 2003b
E. FENZI, *Alessandro nel De viris*, in: *Saggi petrarcheschi*, Fiesole (Firenze), 2003, 447–468.
- FENZI 2018
E. FENZI, *Petrarca e Alessandro*, in: C. Gaullier-Bougassas (dir.), *Postérités européennes de Quinte-Curce: De l'humanisme aux Lumières (XIVe–XVIIIe siècle)*, Turnhout, 2018, 55–97.

- FEO 2003 M. FEO (a cura di), *Petrarca nel tempo. Tradizione lettori e immagini delle opere. Catalogo della mostra di Arezzo, Sottochiesa di San Francesco, 22 novembre 2003 – 27 gennaio 2004, Pontedera, 2003.*
- FERA 2007 V. FERA, *Petrarca lettore dell'Iliade*, in: M. Feo, V. Fera, P. Megna, A. Rollo (a cura di), *Petrarca e il mondo greco*, vol. I, Atti del Convegno internazionale di studi (Reggio Calabria 26–30 novembre 2001), Firenze, 2007, 141–154.
- FISKE 1888 W. FISKE, *Francis Petrarch's Treatise De remediis utriusque fortunae. Text and Versions*, Firenze, 1888.
- FODOR et al. 1997 FODOR Gy. et al. (ford.), *Ó- és Újszövetségi Szentírás a Neovulgáta alapján*, Budapest, 1997.
- FUMAGALLI 2013 E. FUMAGALLI, *Giovanni Boccaccio tra Leonzio Pilato e Francesco Petrarca: appunti a proposito della "prima translatio" dell'Iliade*, Italia medioevale e umanistica, 54 (2013), 213–283.
- GOLETTI 2006 G. GOLETTI (a cura di), *Francesco Petrarca: De otio religioso*, Firenze, 2006.
- HÁRS 2007 HÁRS E. (ford.), *Francesco Petrarca: Diadalmenetek. Triumph*, Budapest, 2007.
- HAVAS 1974 HAVAS L. (vál.), *Marcus Tullius Cicero válogatott művei*, Budapest, 1974.
- HAVAS–KISS 2007 HAVAS L. – KISS S. (szerk.), *Uralkodó és polgár antik tükrében*, I–II. köt., Debrecen, 2007.
- KARDOS 1963 KARDOS T. (szerk.), *Dante, Petrarca, Boccaccio. Művészéletrajzok*, Budapest, 1963.
- KÁRPÁTY 2003 KÁRPÁTY Cs. (ford.), *Q. Curtius Rufus: A makedón Nagy Sándor története*, Szeged, 2003.
- KISS–MURAKÖZY 1982 KISS F. – MURAKÖZY Gy. (ford.), *Livius: A római nép története a város alapításától*, I–IV. köt., Budapest, 1982.
- LÁZÁR 1999 LÁZÁR I. D. (ford.), *Francesco Petrarca: Kétségeim titkos küzdelme (Secretum)*, Szeged, 1999.
- LENGYEL 2016 LENGYEL R., *A Petrarca-hagyaték sorsa és a De remediis utriusque fortunae 14. századi másolatai*, in: Molnár A., Ótott N., Pál J. (szerk.), *Lát(szó)tér. Fiatal kutatók italianisztikai tanulmányai*, Szeged, 2016, 71–86.
- LEWIS 1978 R. E. LEWIS (ed.), *Lotario dei Segni (Pope Innocent III): De miseria condicionis humane*, Athens (GA), 1978.
- LÓKÖS 2005 LÓKÖS P. (ford.), *Lorario dei Segni (III. Ince pápa): Az emberi lét nyomorúságáról*, Budapest, 2005.
- LUCARINI 2009 C. M. LUCARINI (ed.), *Q. Curtius Rufus: Historiae*, Berlin – New York, 2009.
- MALTA 2008 C. MALTA (a cura di), *Francesco Petrarca: De viris illustribus. Adam–Hercules*, Messina, 2008.
- MANN 1971 N. MANN, *The Manuscripts of Petrarch's «De remediis»: A Checklist*, Italia medioevale e umanistica, 14 (1971), 57–90.

- MARCOZZI 2007 L. MARCOZZI, *Tempo*, in: L. Marcozzi, R. Brovia (a cura di), *Lessico critico petrarchesco*, Roma, 2016 (ristampa 2017), 321–332.
- OTTO 1890 A. OTTO (hrsg.), *Die Sprichwörter und sprichwörtlichen Redensarten der Römer*, Leipzig, 1890.
- PERTUSI 1964 A. PERTUSI, *Leonzio Pilato fra Petrarca e Boccaccio. Le sue versioni omeriche negli autografi di Venezia e la cultura greca del primo Umanesimo*, Venezia–Roma, 1964.
- PERUCCHI 2014 G. PERUCCHI, *Petrarca e le arti figurative. De remediis utriusque Fortune*, I 37–42, Firenze, 2014.
- PETOLETTI 2012 M. PETOLETTI, *L'opera, l'autore e la scrittura*, in: D. Coppini, M. Feo (a cura di), *Petrarca, l'umanesimo e la civiltà europea*, Atti del Convegno Internazionale (Firenze, 5–10 dicembre 2004), voll. I–II, Firenze, 2012, vol. I, 577–603.
- POHLENZ 1976 M. POHLENZ (ed.), *M. Tulli Ciceronis scripta quae manserunt omnia*, fasc. 44, *Tusculanae disputationes*, Stuttgart, 1976.
- PONTANI 2007 F. PONTANI, *L'Odissea di Petrarca e gli scoli di Leonzio*, in: M. Feo, V. Fera, P. Megna, A. Rollo (a cura di), *Petrarca e il mondo greco*, vol. I, Atti del Convegno internazionale di studi (Reggio Calabria 26–30 novembre 2001), Firenze, 2007, 295–328.
- RAWSKI 1991 C. H. RAWSKI (transl.), *Petrarch's Remedies for Fortune Fair and Foul: A Modern English Translation of the De remediis Fortune, with a Commentary*, voll. I–V, Bloomington–Indianapolis, 1991.
- REFE 2014 L. REFE, *I fragmenta dell'epistola Ad posteritatem di Francesco Petrarca*, Messina, 2014.
- REYNOLDS 1965 L. D. REYNOLDS (ed.), *L. Annaei Senecae Ad Lucilium epistulae morales*, voll. I–II, Oxford, 1965.
- REYNOLDS 1977 L. D. REYNOLDS (ed.), *L. Annaei Senecae Dialogorum libri duodecim*, Oxford, 1977.
- REYNOLDS 1998 L. D. REYNOLDS (ed.), *M. Tulli Ciceronis De finibus bonorum et malorum libri quinque*, Oxford, 1998.
- RIZZO–BERTÉ 2006–2017 S. RIZZO – M. BERTÉ (a cura di), *Francesco Petrarca: Res seniles*, voll. I–IV, Firenze, 2006–2017.
- ROSSI 2003 T. ROSSI (a cura di), *Il codice parigino latino 7880.1. Iliade di Omero tradotta in latino da Leonzio Pilato con le postille di Francesco Petrarca*, Milano, 2003.
- ROSSI–BOSCO 1933–1942 V. ROSSI – U. BOSCO (a cura di), *Francesco Petrarca: Le Familiari*, voll. I–IV, Firenze, 1933–1942.
- SCHNEIDER 1978 B. SCHNEIDER (ed.), *Aristoteles Latinus*, XXXI 1–2, *Rhetorica. Translatio Anonyma sive Vetus et Translatio Guillelmi de Moerbeka*, Leiden, 1978.
- SHACKLETON BAILEY 2008 D. R. SHACKLETON BAILEY (ed.), *Q. Horatius Flaccus: Opera*, Berlin – New York, 2008.

- STEELE 1920 R. STEELE (ed.), *Secretum secretorum cum glossis et notulis. Tractatus brevis et utilis ad declarandum quedam obscure dicta fratris Rogeri* (Opera hactenus inedita Rogeri Baconi, fasc. V), Oxford, 1920.
- SZABÓ 1987 SZABÓ M. (ford.), *Arisztotelész: Nikomakhoszi etika*, Budapest, 1987.
- TRISTANO 1974 C. TRISTANO, *Le postille del Petrarca nel Vaticano Lat. 2193 (Apuleio, Frontino, Vegezio, Palladio)*, Italia medioevale e umanistica, 17 (1974), 365–468.
- VÁROSI 1982 VÁROSI I. (ford.), *Aurelius Augustinus: Vallomások*, Budapest, 1982.
- VEKERDI 2004 VEKERDI J. (ford.), *Marcus Tullius Cicero: Tusculumi eszmecsere*, Budapest, 2004.
- VEKERDI 2007 VEKERDI J. (ford.), *Marcus Tullius Cicero: A legfőbb jóról és rosszról*, Budapest, 2007.
- VERHEIJEN 1981 L. VERHEIJEN (ed.), *Sancti Augustini Confessionum libri XIII (Corpus Christianorum. Series Latina, XXVII)*, Turnhout, 1981.
- VILLANI 2004 G. VILLANI (a cura di), *Giovanni Boccaccio: Vita di Petrarca*, Roma, 2004.
- WEBER, GRYSOY et al. 1994 R. WEBER, R. GRYSOY et al. (ed.), *Biblia Sacra iuxta vulgatam versionem*, Stuttgart, 1994.